

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

**«ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ FILOSOFIYASÍ» PÁNINEN
OQIW METODIKALÍQ KOMPLKS**

Bilim tarawı: 100000– Gumanitar taraw
Tálim tarawı: 110000–Pedagogika
Tálim baǵdarı: 5111600-Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám
huqıq tálimi

NÓKIS-2021

ÁDEP-İKRAMLÍLÍQ FİLOSOFİYASÍ PÁNİNEN LEKCIYA MATERİALLARÍ

1-TEMA. ÁDEP-İKRAMLÍLÍQ FİLOSOFİYASÍ PÁNI ONÍN ÁHMIYETI

Reje:

1. Filosofiya hám onıń insan jetikligindegi tutqan ornı.
2. Ádep-ikramlıq filosofiyası-qayırlılıq filosofiyası
3. Ádep-ikramlıq filosofiyasınıń basqa pánler menen qatnası
4. Ádep-ikramlıq filosofiyası ruwxıyattıń ózegi

Tayanish túsinikler: Filosofiya, insan jetikligi, tutqan ornı, ádep-ikramlıq filosofiyası, qayırlılıq filosofiyası, ádep-ikramlıq filosofiyası, basqa pánler menen qatnası, ádep-ikramlıq filosofiyası-ruwxıyattıń ózegi.

1. Filosofiya hám onıń insan jetikligindegi áhmiyeti.

Filosofiyanı biliwdegi maqset-álemde añlaw, ideyalıq ruwxıy barkamallıqqa erisiw, aqılğa muwapıq jasaw nızamların úyreniw.

Ertegedi belgili grek filosofi Pifagordan: «Sen danışpansań ğoy?» degende ol kishipeyllik penen: «Jaq men danışpan emespen. Men barı joǵı danışpanlıqtı súyiwshi, yaǵnıy filosofpan» dep juwap bergen eken. Sokrattıń pikirinshe, filosof aqlı júdá ótkir, bilim sheńberi júdá hám keń, óz bilimlerin ómirlik tájriybege baylanıstıra alatuǵın quday jarılqaǵan kisi.

Jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwınıń dáslepki dáwirlerinen-aq filosofiya insannıń álem haqqındaǵı hámme bilimlerin óz ishine alǵan. Keyinirek ol keńirek mániske iye bolıp, óz aldına pán bolıp qalıplesken. Onıń ob`ekti-tábiyat, jámiyet hám insan tuwralı eń ulıwmalıq bilimlerde óziniń ishine alıp, insannıń bolmısqa bolǵan múnásibetiniń metodologiyalıq tiykarların belgilew, tábiyat, jámiyet hám oylawdıń, rawajlanıwdıń eń ulıwmalıq máselelerin úyretiw hám dúnyaǵa kóz-qarastı qalıplestiriw.

Filosofiya-insannıń óz áhmiyetin ańlawı, bolmıstıń barlıq tarawlarına tiyisli bolǵan juwmaqlar hám uaqıyalar haqqında olardıń tıp mánisin tereńirek, tolıǵıraq biliwi. Ol barlıq pánlerdiń atası. Ol adam oylawınıń joqarı mádeniyatı.

Adamlar erte zamanlardan baslap-aq: bolmıs, dúnya, tábiyat ne, ómir qalay dúzilgen?. Bolmıstıń tiykarında ne jatadı? Insannıń ózi ne? Ol dúnyaǵa qalay qaraydı?-degen sorawlarǵa juwap beriwge háreket etip kelgen. Demek filosofiyalıq oylaw insannıń ózin-ózi ańlawınan baslanǵan. Onnan keyin álem haqqında bilimlerin ulıwmalastırıp tiykarında rawajlanıp barǵan.

Insannıń biliwiniń ob`ekti bolǵan álemniń sheksizligi sebepli adamnıń onı tanıwı da, biliwi de sheksiz. Onıń ústine házirgi kúnde «insaniyat ózi jaratqan tsivilizatsiyasın saqlap qala alama insaniyat ózi islegen qátelerinen kelip shıǵatuǵın ulıwmainsanıy máselelerin qalay sheshiwi kerek, insaniyattıń keleshek ıǵbalı qalay boladı» degen sorawlar da payda boldı.

Bul máseleler hár saparı insannıń ózi jasap turǵan dúnyanı tuwrı biliwin, óziniń dúnyadaǵı ornın tuwrı belgilewin, jámiyet rawajlanıwınıń kelesheğine tuwrı oy júritiwin talap etedi.

Adamlar bul máselelerdi sheshiw ushın bolmıstı, oǵan bolǵan óziniń múnásibetlerin úyrenip barıwı, olardı óz tájriybeleri tiykarında jámlengen oylawı hám kóz-qarasların miylerinde qayta islep, ózine tán túrli pikirlerdi payda etedi.

Dúnyaǵa kóz-qaras degen ne? Ol eń dáslep insan ózin hám dúnyanı zárúrli túrde ańlawı, túsiniwi, biliwi, bahalaw qásiyeti júzege kelgen juwmaqları tiykarında qalıplesken, ulıwmalasqan bilimler dizimi.

Dúnyaǵa kóz-qaras insannıń ózine hám onı qorshap turǵan bolmısqa bolǵan múnásibetlerin kórsetetuǵın belgili bir kónlikpeleriniń, jetilisiwi, bilimleri hám olardı ámeliy hám teoriyalıq jaqtan ózlestiriwi. Onıń ishine adamlardıń ózin-ózi bahalawı, isenimi, itiqatı, niyet-maqsetleri, arız-úmitleri, ádep-ikram ólshemleriniń barlıǵı kiredi.

Filosofiya ulıwma insanıy manaviy mádeniyattıń bir bólegi sıpatında sotsiallıq hádiyseler: siyasat, huqıq, ádep, kórkem óner, ádebiyat din hám ilim menen tikkeley baylanıslı. Filosofiyalıq máselelerdiń tiykarǵı áhmiyeti sonda ol, insan

hám bolmısqa múnásibetti kórsetedi. Máselen, elde alıp baratuǵın siyasat tuwrı bolıw ushın ol ilimge, ádeplikke, huqıq normalarınan kelip shıǵıwı kerek boladı.

Filosofiya áyyemgi dástúrlerden baslap adamlardıń ádeplik múmkinshiliginiń rawajlanıwında, teoriyalıq oylawınıń payda bolıwında, ádep-ikramlıq jetikliginde áhmiyetli rol` oynap kelgen. Filosofıyanı úyreniw adamlardıń tek teoriyalıq pikir júritiw uqıplılıǵın jetilistirip qoymastan, olardıń keń pikirlewge iye bolıwına, ádeplilik jaqtan kamal tawıp joqarı sapaǵa erisiwine tiykar jaratqan. Filosofıyanıń bul funktsiyası ǵárezsiz Ózbekstannıń rawajlanıwınıń házirgi sharayatında jáne de anıǵıraq kórinbekte. Ádep filosofıyası ulıwma filosofıyanıń bir tarmaǵı bolıp, elimizde adamlardı joqarı ideyalı, bekkem isenim ruwxında tárbiyalawda úlken rol` oynamaqta. Ádep filosofıyası jas áwladtı jarqın turmıs ushın úgitlewshi, olardıń óz táǵdirin tuwrı belgilewshi, jetik tárbiyalanıwına kómeklesiwshi tásirsheń qural bolıp xızmet etpekte.

Ulıwma ádep filosofıyası jaslarda sanalı iskerlikti, intalılıqtı, intizamdı, insandı súyiwshilikti, uatana degen joqarı sezimdi qalıplestiredi, adamnıń óz-ara múnásibetleriniń tereń tiykarın ashıp beredi, adamdı belgili bir normada shıraylı hám baxıtlı tárizde jasawǵa úyretedi. Ádep filosofıyası adamǵa keń kólemde pikir júritiwge imkaniyat tuwdıradı, ol bizdi jeńil-jelpi háreketlerden saqlap, keń hám tereń mánili islerge úyretedi, ol insanıy mádeniyattıń qalıplesiwge alıp keledi.

2. Ádep-ikramlıq filosofıyası-qayırlılıq filosofıyası.

Filosofıyanıń pánlerdiń atası sıpatındaǵı wazıypası sotsiallıq hám tábiıy pánler erisken barlıq jetiskenliklerden ulıwmalıq juwmaq shıǵarıp, insanıyat ushın haqıyqat joldı kórsetiwden ibarat. Sonnan kelip shıǵıp, filosofıyanıń izertlew ob`ektin oylaw dep belgilep, ádep filosofıyası ádeplilik haqqındaǵı pikir-oylardıń rawajlanıw jaǵdayın izertleydi hám ámeliyatta insanıń qayırlılıq arqalı haqıyqatqa jetiwine xızmet etedi. Sonıń ushın onı «qayırlılıq filosofıyası» dep atawǵa da boladı. Ertede onı «ámeliy filosofıya» dep te atagan. Sebebi ol adamnıń óz tájiriyesi arqalı insanǵa danıshpanlıqtıń úlgeri bolǵan hikmetler, naqıllar, maqallar tárizinde kelip jetken. Ol adamlarǵa ádeptiń nızamların úyretedi hám

onnan filosofiyalıq juwmaqlar shıǵaradı. Demek ádep filosofiyasında Platon, Aristotel, Farabiy, Gazzeliy, Kant, Gegel hám taǵı basqa oyshıllar jaratqan ádep teoriyalarına baylanıslı talıymatlar menen bir qatarda Kaykovustıń «Qabusnama», Saadidıń «Gúlistan», Jamiydiń «Bahoriston», Nawayınıń «Maxbub ul qulub» hám taǵı basqada ámeliy ádepke baǵıshlangan shıǵarmalarınıń da ornı bar. Ádep filosofiyasınıń ózine tánligi, basqa pánlerden parqı da ondaǵı teoriya menen ámeliyattıń baylanıslıǵında.

Ádep filosofiyasınıń basqa pánlerden etikadan, ádepnamadan ayırmashılıǵı ol filosofiyalıq pán retinde ádep-ikramlıqtıń tábiyatın túsindiriwshi, adamnıń joqarıǵa talpınıwında, ádeplilik qatnaslardıń qospalı hám qarama-qarsı táreplerin kórsetetuǵın teoriyalıq táliymat bolıp esaplanadı. Taǵıda bir ózgesheligi onıń normativ-ámeliy tárepi. Yaǵnıy onıń normativligi. Soǵan qarap Aristotel hám basqa filosoflar onı ámeliy filosofiya dep atap onıń eń keyingi maqseti bilimdi ǵana emes, al bahalıqtı túsindiriw, adamnıń iskerliginiń bahalıq qádirin úyretiw degen.

Ádep filosofiyası ádep-ikramlıq tártiplerdiń ulıwma tiykarların óz ishine alıp, ádeplilikniń barlıq kóp túrlilikte kórinetuǵın «qayırlılıq ne, adamıyılıq, ómir haqıyqatlıǵı ne, adamnıń mánisi ne, adam ómirin kóregenli hám bahalı qılıw ne nárse» degen máselelerdi óz ishine aladı. Demek, ol ádep-ikramlı qádiriyatlardıń kelip shıǵıw dáreǵin, ádep-ikramlıqtıń ulıwma tabiyatın, onıń ózgesheligin hám adamnıń ómirindegi rolin úyretedi. Ádep-filosofiyası ádep-ikramlıqtıń tiykarǵı kategoriyaların izertlep onıń ol bahasın, ólshemlerin kórsetedi.

Ulıwma ádep-ikramlıq shaxstıń hám jámiyettiń ruwxıy ómiriniń qospalı bólegi, yaǵnıy ruwxıy mádeniyatınıń sheńberi bolıp, ádep-filosofiyasınıń izertleytuǵın predmeti bolıp esaplanadı.

3. Ádep-ikramlıq filosofiyasınıń basqa pánler menen qatnası.

Ádep-filosofiyası sotsiallıq filosofiyalıq pánler menen óz-ara baylanısta rawajlanadı. Ásirese onıń estetika páni menen baylanısı erteden baslangan. Dáslep insannıń hár bir háreketi hám niyeti ádeplilik hám shıraylılıq penen bahalanadı.

Sonıń ushın Sokrat, Platon, Farabiy, ertedegi filosoflar kóp jaǵdayda ádeplilikti ishki gózzallıq, estetikanı, sırtqı gózzallıq dep talqılaǵan. Rus jazıwshısı M.Gor`kiy etika hám estetika adamnıń eki iyini dep kórsetken. İnsan kórki menen mineziniń sáykesligin shayırlar da jırlaǵan. «Adam gózzalıǵı, shıray hám aqıl» deydi I.Yusupov Demek, estetikada úyrenilgen hár bir kórkem shıǵarma sol waqıtta belgili dárejede ádep-filosofıyası kóz-qarasınan talqılanadı.

Ádep-filosofıyasınıń dintanıw menen baylanısı sonda, ekewi de bir qıylı másele-ádeplilik ólshemleri máselesin sheshiwdi maqset etedi. Mısalı, islam dinin alatuǵın bolsaq, Quranı Kárim, Hádisi sharif Shıǵısta ádeplilik dárejesin qalıplestiriwde úlken tásir etken. Sebebi, jetik insan máselesi eki pán ushında ulıwma bolıp esaplanadı. Olardıń parqı ádep-filosofıyası bul máseleге ilimiy túsinikke hám zamanagóy tárbiya kóz-qarasınan jantasadı.

Ádep-filosofıyasınıń huqıqtanıw menen baylanısı da erteden baylanǵan. Júdá kóp jaǵdaylarda ádeplilik ólshemleri menen huqıq ólshemleriniń áhmiyeti hám mazmunı bir boldı. Sonıń ushın ádeplilikti jámaáttiń huqıqı, al huqıqtı nızamlastıratuǵın ádep dep ataw múmkin. Sebebi ádeplilik penen huqıqtıń izertlew ob`ekti kóp tárepten uqsas. Tek olar jantasıw usılı kóz-qarasınan ayrıqsha turadı. Aytayıq, turmıstaǵı jezókshelerge qatnas máselesi.

Ádeplilik filosofıyası pedagogika menen úzliksiz baylanıslı. Pedagogikadaǵı shaxstı qalıplestiriw, tárbiyalıq tálim beriw baǵdarların pandu-nasiyatlırsız ádepnama sabaqlarısız túsinip bolmaydı. Bul kóz-qarastan ádep filosofıyası óziniń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri menen pedagogikanıń tiykarı bolıp esaplanadı.

Sonday-aq bul pán psixologiya menen de tikkeley baylanıslı. Sebebi eki pánde de adamlardıń is-háreketi, peyili úyretiledi. Lekin bul úyreniw eki qıylı kóz-qarastan alıp barıladı. Psixologiya, háreket, peyil-meyil sebebiniń hám kelip-shıǵıw ruwxıy tábiyatı hám qalıplesiw shart-sharayatın ashıp beredi. Al ádep filosofıyası psixologiya izertlegen hádiyselerdiń ádepliliktegi áhmiyetin túsiniredi.

Ádep-filosofıyasınıń siyasattanıw menen baylanısıda ayrıqsha. Sebebi siyasiy gúres, qarama-qarsılıq ádep filosofıyasınıń tiykarında talqılanadı. Lekin siyasat

qansha dárejede ádeplikke súyense sonsha aqlğa muwapıq keledi. Bul házirgi kúnde ádep filosofiyası hám sayasattanıwdıń eń áhmiyetli izertlew máselesi.

Ásirese sońǵı jılları ádep filosofiyasınıń ekologiyaga baylanısı kún-kúnnen asıp baratır. XXI ásirde tábiyatqa baylanıslı tar maptarlıq arqalı jantasıwlar tiykarında payda bolǵan, ekologiyalıq máselelerdiń adamlardıń sotsiallıń ádeplilik kóz-qarasına baylanıslı ekenligi málim boldı. Solay etip házirgi kúnde ekologiyalıq máselelerde sheshiw ádeplilik filosofiyasına barıp tirelmekte. XXI ásirde «ekologiyalıq ádeplilik» degen arawlı taraw júzege keldi. Lekin bul ádep filosofiyası ekologiyanı tolıq óz ishine aladı degen sóz emes. Sebebi bunda ádeplilikti bahalaw hám basqarıw ob`ekti sıpatında tábiyattıń ózi emes, bálki adamnıń tábiyatqa bolǵan múnásibeti júzege keldi.

4. Ádep-ikramlıq filosofiyası ruwxıylıqtıń ózegi.

Ádep filosofiyası hámme waqıtta joqarı áhmiyetke iye bolǵan pán. Tek ǵana zulımlıqqa, zorlıqqa, ádalatsızlıqqa hám huquqsızlıqqa tiykarlangan totalitarizm dúzimlerinde ol jalǵanǵa boysındırılǵanı, menen onıń áhmiyeti tómenlemedi. Mámleketimiz ǵárezsizlik algannan keyin onıń sharapatı menen ádeplilik filosofiyası jańa jámiyette óziniń joqarı áhmiyetine iye boldı.

Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I.A. Karimov bul haqqında «Haslında ádep manawiyattıń ózegi. İnsan ádebi tek ǵana sálem-álik, iybelilikten ibarat emes. Ádep bul eń dáslep, insap hám ádalat tuyǵısı, iyman, halallıq degeni» dep kórsetip óziniń «Joqarı mánawiyat-jeńilmes kúsh» degen miynetinde «Biz jurtımızda jańa turmıs tiykarın payda eter ekenbiz, biz mánawiyattıń ózegi bolǵan ádeplik filosofiyasına joqarı dıqqat awdarıwımız kerek» dep kórsetti. Biz ǵárezsizlikke eriskennen keyin kommunistlik ideologiya hám onıń ádep normalarınan waz keshkennen soń, jámiyette payda bolǵan ideyalıq boslıqtan paydalanıp, shetten bizge pútkilley jat bolǵan mánáuiy hám ádep-ikramlıq buzıqlıq illetlerin óz ishine alǵan, «ǵalabalıq mádeniyat» japırılıp kirip keldi. Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I.Karimov: «ǵalabalıq mádeniyat» degenniń nıqabında ádep-ikramlılıq buzıqlıq hám zorlıq, ideyaların taratıw, basqa xalıqlardıń

neshe mın jıllıq dástúr hám qádriyatların, turmıs táriziniń ruwxıy tiykarların pisent etpewshilik, olardı ıdıratıwǵa qaratılǵan qáwipler, adamdı táshiwshke salmay qoymaydı. Házirgi kúnde ádepsizlikti mádeniyat dep biliw hám kerisinshe haqıyqıy mánáuiy qádriyatlardı mensinbewshilik, onı eskiniń sarqıtı dep qaraw menen baylanıslı jaǵdaylar rawajlanıwǵa, insan ómirine, shańaraqtıń muqaddesligine hám jaslar tárbiyasına qattı qáwip salmaqta. Kópshilik pútkil jáhanda eriksiz túrde bále qadaday tarqalıp baratırǵan bunday hújimlerge qarsı gúresiwdiń júdá áhmiyetli ekenin ańlap barmaqta. Bul haqqında pikir júritkende biziń ullı ájdadlarımız óz dáwirinde kámil insan haqqında pútin bir ádep-ikramlıq ólshemlerdiń jıyıntısın, zamanagóy til menen aytqanda, shıǵısqa tán ádep-ikramlıq kodeksin islep shıqqanlıǵın eslew orınlı dep bilemen. Ata-babalarımız ańında, oy-pikirinde ásirler, mın jıllar dawamında qalıplesip, óz ornın bekkem iyelegen ar-namıs, uyat hám ándiyshe, iybe, sıyaqlı joqarı ádeplilik tuyǵı hám túsinipler bul kodekstiń tiykarǵı mánis-mazmunın quraydı desek qátelespeymiz¹ degen kórsetpeleri házirgi kúnde de barkamal áwladtı tárbiyalawda ádep-ikramlıq ólshemlerdiń shıǵısqa tán jıyıntıǵın islep shıǵıw hám onı ádep filosofiyası tiykarında ózlestiriw júdá áhmiyetli uazıypa ekenligin kórsetedi.

Теманы bekkemlew ushın sorawlar

1. Filosofiya hám onıń insan jetikligindeki tutqan ornı qanday ?
2. Ádep-ikramlıq degen ne ?
3. Ádep-ikramlıq filosofiyasınıń basqa pánler menen qatnasın kórsetiń ?
4. Ádep-ikramlıq filosofiyası ruwxıylıqtıń ózegi degende neni túsinesiz ?

• ¹ И.Каримов «Жоқары мәнәуият жеңилмес күш» Нөкис. Қарақалпақстан 2008 ж.

2-TEMA. IQTIYAR FILOSOFİYASÍ.

Reje:

1. Ádep haqqında geypara filosofiyalıq pikirler
2. I. Kant ádep-ikramlıqtıń iqtiyarlı qásiyeti haqqında

Tayanish túsinikler: Ádep, filosofiya, pikirler, I. Kant, ádep-ikramlıq, iqtiyarlı qásiyet, islam dini, iqtiyar tiykarı, erkinlik, tańlaw.

1. Ádep haqqında geypara filosofiyalıq pikirler.

Tariyxta babalarımız ádeplilikti eń áweli basqalar tuwralı oylay biliw, adamlar menen adamnıń qatnası barısında, sáwbetlesiw waqtında hádden aspaw, sózde de, iste de ángimelesip turǵan adamnıń kewline tiymewdi oylaw, sıpayılıq sheginen shıqpaw dep úyretken.

- Bulardıń hámmesi ádep-ikramlıq ólshemlerine tiykarlangan adam múnásibetlerin kórsetetuǵın ádeplilik ideyaların belgilep bergen. Olar, adamǵa óziniń túsinikleri arqalı «qalay jasaw kerek, qalay shekten shıqpaw kerek» degen máselelerge juwap berip kelgen. Mısalı, Konfutsiyliktegi «ullı ádep» haqqında táliymatta: «Bala-ákeni, hayalı-erdi, puxara-basshını, jası kishi-jası úlkendi tolıq sıylaw zárúr» dep úyretedi.

Adam ómirde qánaát alıwdı, házlik kóriwdi, qarnın toydırıwdı, baxıtlı bolıwdı qáleydi hám oǵan urınadı. Adamǵa qánaát baǵıshlaytuǵın nárselerdi «adamnıń ómiriniń mánisi» deytuǵın aǵım gedonezm dep ataladı. Onda adamnıń baslı maqseti qanaatlanıw, házlik dep tastıyıqlanadı.

Gedonezm ekige bólinedi, birinshisi júdá asa ketken házlik. Lekin ol adamdı qayǵıǵa alıp keliwide múmkin. Sonlıqtan házlikte ortasha bolıw kerek, dep úyretiledi. Ekinshisi radikal gedonystler dep atalıp, olar házlik beretuǵın barlıq náirse orınlana beriwi tiyis deydi. Bul birewlerdiń qayǵısınan da ház etetuǵın sadizmge jaqın keledi.

Taǵı bir ádeplilik haqqında oylar stoitsizm filosofiyasında qaralıp, onda

«dúnya aqılǵa muwapıq dúzilgen, turmıs ta, tábiyat ta zárúrlilik boyınsha háreket etedi. Onı adam tolıq bilse, ol erkin boladı. Erkinlik degen tán alınǵan zárúrlilik. Demek, zárúrlikke qarsı barıwǵa bolmaydı. Zárúrlilik penen jasap asa ketken, házlikke talpınıwdan waz keshiw shaxstıń ádep-ikramlıq tártibiniń tiykarı» delinedi. Al utelitarizm ideyalarında payda birinshi orında turadı. Onıń bir kórinisi markentalizm bolıp, ol házirgi pırsattaǵı paydanı, materiallıq túsimdi qáleydi qanday jol menen bolsa da mal tabıw onda birinshi orında turadı.

Al alturizm filosofiyası basqanıń mápin hám qádrin ózinikinen de joqarı qoyıw. jaqınıńnıń hátteki alısıńnıń da mápin, ózińe zıyan bolsa da qorgaw, bolıp tabıladı, bul haqıyqat adamgershilik filosofiyasın jaqlaydı.

2. I. Kant ádeptiń iqtıyarlı qásiyeti haqqında.

Insannıń iqtıyar erkinligi haqqında másele ádeplilik filosofiyasında úlken áhmiyetke iye. Táǵdir ne? Insan óziniń qılıq-qılwalarında iqtıyarlıma? Eger iqtıyarlı bolsa, qudaylıq nızamlarǵa qalay qatnas jasaydı, degen másele júdá talashlı-tartıslı bolıp, kóp danıshpanlardı oylandırǵan. Bul máseleге belgili úles qosqan nemets filosofi I. Kant (1724-1804 j.j.) boldı. Ol ádeplilikti insan tártibiniń motivleri, onı jónlewdiń basqa usılları menen aralastırmaq kerekligin ayıp, ádepliliktiń zárúrli hám qalıs ekenligin kórsetti. Ádep-ikramlıq Kant pikiri boyınsha ómirdiń basqa táreplerinen gárezsiz, avtonomiyalıq qásiyetke iye. Ol ya qudayǵa, ya tábiyatqa, yamasa jámiyetlik paydaǵa tiykarlanbaydı. Onıń tiykarı onıń ózinde.

Kanttıń pikiri boyınsha: «jámiyettiń ádep-ikramlıqtı, dúnya tártibin hám qádirlilikti Qudayǵa sıyınıwdan shıǵarıwı adamlardı ádepli bolıw múmkinshiliginen ayıradı. Jaramsaqlanıw arqalı qayırılı bolıw ańsat. «Qudaydan qorqıw, yamasa ólgennen keyingi sıylıq ushın jasaw ómirdi ádep-ikramlıq qádirinen ayıradı».

Qayırılılıq óziniń tiykarında qalıs bolıwı tiyis. Eger ádep-ikramlıq adamnıń tabısqa, baxıtqa, jámiyetlik jetiskenlikke erisiwine, yaki qudaydıń jarılqawına tiykarlansa, ol ádep-ikramlıqtıń ólshemlerine tuwrı kelmeydi, onda ol mápdarlıqtan

kelip shıǵadı. Solay etip parızǵa tiykarlanıp is tutıw biziń tártibimizdi ádep-ikramlı etedi. Demek, ádep-ikramlılıq dep tikkeley parızdı húrmetlewdi, biziń isenimimizdegi ádeplilik nızamınan shıqqan qılwalardı aytamız. Sonıń ushın Kanttıń ádeplilik filosofiyasınıń tiykarında parız jatadı.

Ádep-ikramlıq adamǵa qaratilǵan parızlıq. Parız bul ádep-ikramlıq zárúrlík, demek ádepli islerdi parız boyınsha islew.

Kantta ádepliktegi kategoriyalıq imperativ teoriyası júdá áhmiyetli. Ol ádeplikte «sen zárúrseń» degen shin norma hám ol normanıń absolyutlik minnet bolıwı. Sebebi ádep tikkeley tájriybeden tuwılmaydı. Ol biziń ishki dúnyamızǵa tiykarı qalangán hám biziń ádeplilik erkimizge baǵdarlangán náirse.

Kanttıń pikirinshe adam óziniń ádeplik printsiplerin tájiriye jolı menen teksere almaydı. Adam hárqashanda óziniń qılıqları hám háreketlerinde óziniń parızlıq sezimine súyenedi. «sen zárúrseń» degen imperativ basqa formalar-keńislik, waqıt, sebeplilik h.t.b sıyaqlı biziń sanamızǵa sińip ketken.

Kant boyınsha ádep bul absolyutlik hám minnetlilik. Kant, tábiǵıy adam menen, aqıllı adam arasındaqı ayırmashılıqtı kórsetkende, adam tabiǵıy maqluq retinde aqıl tiykarında belgilengen zańlarǵa baǵınadı. Al aqıllı bola tura adam zańlar formasındaqı absolyutlik moral'lıq minnetlerge baǵınadı. Bul zańlar ǵárezsiz maqluq retindegi adamǵa aqıl-oy tiykarında beriledi. Adam aqıl-oy menen qatar erkke iye bolǵanlıqtan, ádep aqıllı maqluq retindegi adamǵa negizlenedi.

Kant boyınsha adam bir waqıtta hár qıylı eki dúnyada boladı. Birinshisi materiallıq-keńislikte, waqıtta jasaydı. Ol sezimlik qabil etiwshilik dúnya. Al ruwxıylıq bolsa onnan tıs. Birinshide ol eriksiz, onıń háreketine baylanıslı oǵan kúshi jetpeydi. Al ekinshi ruwxıy dúnyada, waqıttan, keńislikten tıs ózi ne isleymen dese tańlay aladı sheshimi erikli boladı. Ruwxıy dúnya-bul ádep-ikramlıq dúnyası. Ol dúnda erkinlik hám qayırlı erk jasaydı.

3. Islam dinindegi iqtıyarlıq máselesi.

Allatala adamdı jarattı hám oǵan turmısta, ómirde erkinlik berdi. Sol ushın Muxammed payǵambarımız: «O dúnyanıń isi dep, bul dúnyanı, bul dúnyanıń isi

dep, o dúnyanı umıtpañlar» dep tastıqladı.

Islam dininde: «Ullı reyimli, qúdretili, maqtawǵa miyasar Alla tala hár bir insanǵa táǵdir menen birge erk, iman-ixtiqat hám iskerlik erkinligin berdi. Insanǵa óz iqtıyarı menen qılǵan islerine, tańlaǵan jolına onıń jaqsı hám jaman táreplerine qarap húkim qılınadı».

Onda insan haqqındaǵı hámme narseni, yaǵnıy jaqsı, jaman islerdi qılıwda insanǵa erik hám iskerlik erkinligi beriledi. Payǵambarımız bul haqqında bılay degen: «ummetlerime qáteleri ushın, yadlarınan kóterilgenligi ushın, yamasa májbúr qılınǵan jaman isleri ushın gúna taǵılmaydı», yaǵnıy insan bilmegen, ózine baylanıslı bolmaǵan islerge juwapker emesligi hám onıń ushın jaza berilmeytuǵınlıǵı kórsetilgen.

Bul haqqında erteden qalǵan xikmetli ibara bar. Eger seni kóshege aydap shıǵarsa qorıqpa, eger óz iqtıyarın menen shıqsań qorıq. Birinshisi ilahiy iqtıyar menen bolsa ekinshisi óz iqtıyarın menen bolǵan.

Omar Hayam: «erk erkinligin tastıyıqlap, insannıń is háreketlerin Arsha aǵla zańları belgilep bermeydi, bálki adam óz táǵdirin ózi jaratadı» degen pikirdi alǵa súrgen. Jer júzinde hámme nárse amanat ekenligi, insan ómiri de faniy-uaqtınsha ekenligi, demek ómirdiń zawıq-sapalarınan paydalana biliwdi qayǵı shegiw, keleshekten qorqınıshqa túsiwdiń biypaydalıǵın uqtıradı. Biykarǵa oy-qıyallarǵa beriliwde maǵana joq, táshúshler menen ózin qıynawdıń qájeti joq, ómir qanday bolsa, sonday shadı-qoramlıq penen jasaw kerekligin maqullaydı. Jasaǵanda ózin júdá kóp tásirlerge kómip taslamastan baylıqqa, xoshemetke, shán-sháwketlerge umtılmastan, onday nárselelerge biyparıq qarawǵa shaqıradı. Shayır insannıń bul dúnyadaǵı baxıtın sonnan kóredi.

Sonday-aq Berdaq ta: «Jónsiz qırıq kún qayǵı uayım shekkennen, Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq» deydi. Yusup Xas Xajib (1016-1109) Omar Hayamnıń pikirin tastıqlaydı. Onıń kórsetiwinshe: dindi bekkem uslaw kerek, lekin ómirlik mánislerde diniy qarastarǵa tutqın bolıp qalmaw kerek Qayırlı nietlerdi jalǵız taot-ibadat quralı menen sheship bolmaydı. Bunıń ushın kisi kóp iygiliqli isler etiw paydalı miynet hám xızmet basında bolıwı kerek, dep tastıyıqlaydı.

4. Iqtiyar tiykarı-erkinlikti tañlaw.

Iqtiyar erkinligine baylanıslı insan hár qádemde tañlaw máselesine duc keledi. Bul máselede kisi juwapkershiliktiń zárúrligin kóredi. Juwapkershilikti, ózgeler aldında, óz hújdanı aldında, sezbege adam, qálegen iske qol urıwı múmkin. Onı óz qılmısınınıń axıbeti qızıqtırmaydı. Ol tek manfaat ústemligin tán aladı. Ondaı adamdı ádepsiz dep ataydı. Sebebi insan ya qayırılıqtı, ya jawızlıqtı tañlawına baylanıslı qandayda bir iqtiyarlıqqa boysınadı. Ádep-ikramlıq tañlawı hár bir qılıq-qılwa, hár bir qılmıstıń tiykarǵı nuqtası.

Ulıwma insan hám jámiyettiń ádep-ikramlıq turmısında tañlawdıń áhmiyeti ullı. Mınaday bir tariyxıy waqıyanı esleyik. Bazarda ullı oyshıl, ólmes shıǵarmalar jaratqan Imomiddin Nasimiydiń ǵázelin yad etip aytqan bir jas jigitti kápirlikte ayıplap tutqınǵa alıptı. Jigitke sonda aldındaǵı eki joldıń birin tañlawǵa tuwra kelgen. Ol óziniń piri Nasimiydi satıwı hám «endi aytpayman» dep táwbe etip, jazadan azat bolıwı, yamasa ǵázzeldi «ózimdiki» dep ólimge tik barıwı kerek.

Pák, ar namıslı jigit ekinshi joldı tañlaydı. Qazı onıń terisin sıyırdı buyıradı. Alaman jıynalıp qaladı. Sol waqıtta Nasimiy keledi. Bul uaqıyadan xabardar Nasimiydiń aldında endi tañlaw uazıypası turar edi. Ya ózin áshkara etip, jállád qolınan jas jigitti qutqarıwı hám onıń ornın ózi iyelewi, yamasa alaman arasınan áste aqırın jasırınıp shıǵıp ketiwi tiyis. Jigitti ólimge jiberiw arqalı óziniń janın saqlap qalıwı kerek edi. Qaharman shayır birinshi joldı tañlaydı. Ózin jállád qolına tutqızıp biygúná jigitti azat etedi. Qazı Nasimiydiń terisin sıyırdı buyıradı. Jállád iske kirisedi, átirapqa qan shashıraydı. Sonda qazı adamlarǵa «arman turıńlar, bul kápirdiń bir tamshı qanı bir jerińizge tiyse, sol jerdi kesip alıp taslaw kerek boladı», deydi. Qazı ǵápti ayıp túspesten Allanıń erki menen bir tamshı qan shashırıp kelip, onıń barmaǵına tiyedi. Alaman qazıdan barmaǵın kesip taslawdı talap etedi. Qazınıń aldında tañlaw turadı: barmaqtı kesiwge berip ǵápiniń ústinen shıǵıw, yaki ǵápti qaytarıp alıp masqara bolıwı kerek. Qazı ádebi nápak, qorqaq hám jalatay adam sıpatında ǵápinen qaytadı. Nasimiy bolsa qıynawǵa márdana shıdap, jınq etpeydi, kerisinshe qazınıń awhalın kórip masqaralap kúledi hám sońǵı

ǵázelini yadtan aytadı. Nasimiydiń bul mártligi ásirdeń-ásirge ótti, kóplegen shayırlar onı gimn etti. Ózi bolsa insanıy páklik hám joqarı ádepliliktiń ólmes tımsalı bolıp qaldı.

Bunday iqtiyar filosofiyasına mısal, Sokrattıń sudtıń qararı boyınsha ya ólim, ya eldi taslap ketiwge iqtiyarlıǵında kórinedi. Bunda Sokrat óz iqtiyarı menen ólimge qayıl boladı.

Isbilermen Lepes bolıstı shoralar húkimeti sotlap Sibirge jer audarıwǵa jibergende, Aral teńizinde júzip baratırǵan paraxotda óz aulınıń bir jigiti kórip «sen ne qılıp júrsen» degen, ol jigiti: «sizge xızmet etti dep meni de Sibirge alıp baratır» deydi. Sonda Lepestiń aldında da tańlaw turdı. Birewi-gúnásiz jigitti aqlap qaytarıw, ekinshisi «joldas bolarmız, óli bolsaq bir tóbe tiri bolsaq bir meshit» dep ózi menen birge qaldırıw edi. Lepes pák hújdanlı, ullı ádeplilik iyesi retinde birinshi joldı tańladı. Aral qalasına bargannan keyin ol jigitti arashalap eline qaytıwına eristi.

Sonı aytıw kerek, iqtiyar erkinligi insanıń juwapkershiligi menen baylanıslı. Erkinlik hám juwapkershilik bir pútin, aqıllı insanıń iskerliginiń eki tárepi.

Temanı bekkemlew ushın sorawlar

1. Iqtiyar filosofiyası degen ne?
2. I.Kant Iqtiyar filosofiyası haqqında ne degen?
3. Islam dininde iqtiyar máselesine qatnas?
4. Iqtiyar tiykarı-erkinlikti tańlaw degen ne?

3-TEMA. MÚNÁSIBET FILOSOFIYASÍ

Reje:

1. Múnásibet insannıń ruwxıy quralı
2. Múnásibette sózdiń kúshi

Tayanish túsinikler: Múnásibette sózdiń kúshi, kewil quyashı-ádeplilik aynası.

1.Múnásibet insannıń ruwxıy quralı.

Bendjamin Franklin óziniń tabısınıń sırın: «men hesh nárese turalı jaman sóz aytpayman. Lekin hárkim haqqında bilgen barlıq jaqsılıqlardı aytıp júremen» degen eken.

Ulıwma filosoflar ullı adamnıń ullılıǵı onıń kishkene adamlar menen qalay qatnasınan belgili deydi. Jaqtı dúnyada adamdı qandayda bir iske oyatıwdıń tek bir usılı bar. Aua siz mushıńızdıń kúshi menen adamnıń saatın tartıp alıwıńız múmkin. Xızmetkerge «jumıstan shıǵaraman» dep qorqıtıp isletiwıńız múmkin. Balańdı urıp-soǵıp qálegenıńizdi orınlatıwıńız múmkin. Biraq bulardıń hámmesi júdá kewilsiz aqıbetke ákeliwi múmkin.

Ullı ilimpaz doktor Zigmund Freyd, XX ásirdeń eń kórnekli psixologı mınaday deydi: Biziń islerimizdiń tiykarında eki motiv jatadı. Ol sekswallıqqa talpınıw hám ullı bolıw háwesi.

Adamnıń tábiyatınıń tereń qásiyeti adamlardan óziniń qádiri boyınsha bahalanıwına júdá qumarlıq penen urınıwı. Bul adamdı úzliksiz qıynaytuǵın, ańqasın qurtatuǵın shóli. Kimde kim sol adamnıń shólin qandırsa, onıń júregin iyeleydi. Demek adamnıń haywanna bóleklenetuǵın baslı belgisi óziniń jeke qádirine talpınıwı. «Awqatına emes, qádrime jılayman» degen xalıq naqlı júdá durıs ayılǵan.

Siziń tuwılǵan kúnińizden baslap islegen islerińiz, yamasa qılıq qılwalardıńızdıń sebebi-siz bir nárseni qáledińiz.

Demek biziń turmısımızdıń tiykarında biziń ardaqlı háwesimiz, qálewimiz jatadı. Birewdi anaw yaki mınaw qılıq islewge úgitlew wazıypasın atqarıw ushın eń dáslep siziń sáwbetlesiwińizdiń shın háwesin bir nárseni qálewge kóndiriw kerek. Eger kimde kim sonı islese dúnyanı iyeleydi, al kim islemese jalǵız qaladı, deydi D. Karnegi.

Adamlar haqqında maqullawlar shın hám haq kewilden bolıwı kerek. Yaǵnıy ózińniń bahań shın júrekteń hám maqtawıń saqıy bolsın. Sonda adamalar Siziń sózińizdi esinde saqlaydı, onı joqarı bahalaydı, óziniń barlıq ómirinde onı qaytalap júredi. Siz onı umıtıp ketseńizde ol onı kóp jıldan keyin de qaytalap eske túsiredi deydi D.Karnegi.

Adamnıń qádirin moyınlaw menen kótermelew parqı qanday? Moyınlaw- shın júrekteń, kótermelew-eki júzlilikten. Birinshi-júrekteń shıǵadı, ekinshisi-tek awızdan shıǵadı. Birinshisi-qalıs, ekinshisi-egoistlik. Birinshisi menen hámme xoshemetlenedi. Ekinshisi arqalı adamlar qaralanadı, kótermelew-ol arzan maqtaw, «kózinshe kótermelew-kóterip otqa salıw», sonıń ushın kótermelewshilerden abaylı bolıw kerek. Kótermelew-adamǵa ózi haqqında ne oylaytuǵının aytıw degen sóz.

Biz kúndelikli turmısta qansha adamlar menen sóylesetuǵınlıǵımızǵa esap bermeymiz. Al shınında da sáwbetlesiw óz ishine talay ushırasıwlardı, talay áńgime-dúkanların qurıwlardı bastan ótkerip, adamnıń hár sapar ózin-ózi uslaw ádetleri menen tıǵız únlesip jatırǵan pútkil bir qospalı álem bolıp esaplanadı. Adam hár saparı óz oyında basqa adam menen aralasıwǵa umtılıwshılıqtı sezedi. Bul adamnıń úlken baylıǵı hám talabı. Sóylesiwge umtılıw adamnıń insanıy qásiyeti. Adam eseygen sayın onıń aynalası keńeyip, qarım-qatnas múmkinshiligi ulǵayıp baradı. Jaqın juwıqlar, doslar, birge islesiwshiler kóbeyedi. Olar menen sóylesiw menen birge kún sayın, biz talay adam menen avtobusta, kóshede, jumısta ushırasıp turamız. Hár bir adam menen ushırasıw tez ótip ketse de, onda biz ózimizdiń jámiyetlik túr-túsimizdi, qásiyetimizdi hám hár kimge hár túrli qatnasımızdı kórsetemiz.

Sebebi sóylesip biliw óner. «Sózi raylınıń-júzi shıraylı» deydi xalqımız. Demek bul adamlarǵa qatnasta ibalılıq sózi jarasıqlı, áńgimesi qonımlı adam hámme waqıt el arasında sıylı, júzi jarqın degendi bildiredi.

Sáwbetlesiw insanıylıq páziylet. Adamgershilik sáwbetlesiw arqalı rawajlanadı. Sáwbetlesiw arqalı adamlardıń qılıq-qılwası, minez-qulqı anıqlanadı. Sebebi adam óziniń arzıw-úmitlerin, háreketin, niyetlerin, ishki tuyǵıların, dárt-arzuların sáwbetlesiwde bayanlaydı. Sonıń ushın sáwbetlesiw degenimiz kisiniń ishki dúnyasın sáwlelendiretuǵın óz-ara múnásibetleriniń forması bolıp esaplanadı. Sonlıqtan xalqımız bir-birewge jantasıw tuwralı: «Mal mónireskenshe, adam sóyleskenshe», onnan keyin bir-biri menen til tabısıp ketedi, dep úyretedi.

Adamzat payda bolıwı menen sáwbetlesiwge talap payda boldı. Sonlıqtan da «saz benen sáwbetti jalǵan demeńler, adam ata binyat bolǵalı bardı» degen túsinik biykarǵa shıqpaǵan. Jámiyet aǵzaları bir-biri menen sóylesiw arqalı qalay jasawdıń jolların izlegen.

Sáwbetlesiwdiń keń hám tar mánisleri bolıp, tar mánisinde eki, yaki kóbirek adamlar ortasındaǵı sóylesiw, olardıń múnasiybetlerin jaqsılawǵa xızmet etip, biri-biri haqqında maǵlıwmatlardı, ózleri haqqında basqalardıń pikirlerin de bilip aladı. Sáwbetlesiw keń mánisinde mashqalalı múnasiybetlerdi qamtıydı. Bul sáwbette iri-iri máseleler boyınsha másláhátlesip, keńesip, aladı. Bunday sáwbet tek adamlar arasında bolmay, túrli xalıqlar, mámleketler arasında da óz-ara baylanıslardı qalıplestiriwde kórinedi. Adamlar bir-biri menen sóylesip qoymastan xaywanlar menen de ósimlikler menen de tillesedi. Sonıń ushın adamlar úy haywanlarına at qoyadı hám onı tıńlatadı.

Sáwbetlesiw qaysı túrde bolmasın insanniń óz sáwbetlesinen haq kewillikti kútedi, ózine húrmet-izzet kórsetiwdi, onıń pikirlerin dıqqat penen tıńlaudı talap etedi. Bunda qıysınlı sózdi ornında taup sóylegen úlken abzallıq. Qayqobustıń aytqanıday: «Hámme uqıplılıqtıń eń jaqsısı sóylesiw uqıplılıǵı». Sáwbetlesiwdi kórkem óner dárejesinde úyrenip, iyelep alǵan adamnıń bahası joqarı bolıp, onıń meriban kisileri de kóp boladı. Turmısta sáwbetlesip, kisilerdiń miyirin qandırıw-

bul joqarı adamıyılıq qásiyet-ol adamnıń baxtı ashıladı, isi rawaj tabadı hám joqarǵı mártebege erisedi.

Sóylesiwdegi eń jaqsı qásiyet oy-pikirdi qısqasha sózler menen dálme-dál beriw. «Kóp sóz kómir, az sóz altın» deydi xalqımız. Orıslarda «Qısqalıq talanttıń sınlısı» degen naqıl bar. Altın-gawxar, brilliantlardıń qımbat bolıwınıń sebebi onıń az bolıwında. Ne nársese kóp bolsa, onıń qádiri bolmaydı degen danalar. Sonıń ushın xalıq «Kóp sóz eshekke júk», dep biykarǵa aytpaǵan, demek gáptiń muǵdarı artsa, onıń mánisi bolmaydı. «Kóp sóylegen ezbe boladı, kóp qıdırǵan gezbe boladı». Kóp sóz tek adamnıń minezin kórsetip qoymastan onıń ózine úlken zıyan keltiredi. «Kóp sózdiń azı jaqsı, az sózdiń sazı jaqsı». Sonıń ushın Júsip Baqırǵaniy bılay deydi: «Kóp oylan, jaqsı sóyle-nusqa bolsın. Sorasa juwabıń da qısqa bolsın». Qansha kóp sóyleseń ishinde qátesi de kóbirek boladı. Sonıń ushın «Adam óz tilinen qalar bálege» dese xalqımız, ataqlı skif, biziń babamız Anaxarsis «Meniń tilim meniń dushpanım» degen eken.

Sóyleskende de hár bir adam menen hár qıylı mániste ol adamnıń mápleri menen baylanıslı sóylesiw kerek. Biziń eramızdan IV ásir burın jasaǵan Qıtay danıshpan Chjuan Tszı mınaday degen: «Qudıqtaǵı baqa menen teńiz xaqında sóylespe, onıń shegi qudıqdur, shirkey menen qıs haqqında sóylespe, ol tek jıldıń ózine tiyisli máwsimin ǵana biledi, sheklengen adam menen uzaq jollar haqqında sóylespe, ol tek ózine úyretkenlerden basqanı bilmeydi».

Ájiniyaz babamız: sózdiń mánisine túsınbegen adam menen múnásibette bolmaǵanıń, oǵan ayılǵan sóz, bir qulaqtan kirip ekinshiden dárhal shıǵıp ketetuginin kórsetip bılay deydi:

Sóyleskende sóz mánisin bilmese,

Aqılsızdan zibanı joq mal jaqsı.

Bir nadanǵa aytqan sóziń,

Gúwlep esken jelshe bolmas, degen.

Tıńlawshı sózdi qabıllawǵa tayın bolıp, onı maqullap, basqa nárseler menen bánt bolmay, dıqqattı tikkeley sóylesiwge awdarıwı kerek. Sonıń ushın sózdi tıńlay

biliw de ádeplilik. «Jutpastan burın shayna, sóylemesten burın tıńla» degen sóz júdá ornılı. Sebebi til birew, qulaq ekew, bir sóyle eki tıńla.

Bir kúni Sokratqa sheshenlikti úyreniwge Afinadan jol azabın shegip bir jigit kelipti. Jigit penen gúrińleskennen keyin alım oǵan oqıw haqısın eki ese kóp tólew kerekligin aytıptı. Jas shákirt: ne ushın, dep soraganda: «Sebebi men saǵan eki ilimdi, sonıń ishinde sabır saqlap tıńlay biliw ilimin de úyretiwim kerek bolar» depti filosof.

Demek, sóylesiwdi basqa islerden góre, artıǵıraq dep esaplap óziniń sózińnen góre ángimelesiwshige artıqmashılıq berip, onıń sózin buzbay tınısh tıńlawǵa tırısıw ádepliliktiń bir shárti bolıp esaplanadı. Belgili danıshpan Platon bılay degen: Aqılsızlıqtı eki belgiden biliwge boladı: ol ózine paydası joq sózdi aytadı, yamasa birewdiń isine jónsiz aralasadı.

Sáwbetlesiwde ótirik-ósek, sırttan sayıw, jalaxorlıq, maqtanshaqlıq hám sol sıyaqlı illetli sózlerdi biziń xalqımız ǵıybat sózler dep ataǵan hám onı aytqan adamlardı ǵıybatkesh dep jariyalagan, onıń gúnasın júdá awır dep esaplagan.

Sonıń ushın babamız Berdaq:

«Qashar bolsań kesh ǵıybattan,

Gúnası awır biledursań»- dep keltiredi.

G`ibat bir adamdı kemsitip, jamanlap sóylew, artınan ótrik-ósek tarqatıw sıyaqlı mánáuiy illetti ańlatatuǵın túsiniw.

G`ibat ǵıybatshınıń mánáuiy tómenligin kórsetetuǵın insanlar hám jámiyet ushın ziyanlı bolǵan jámiyettegi tártip intizamlardı izden shıǵaratuǵın hám insanlar arasında mexir-miriwbettiń joytılıp ketiwine sebep bolatuǵın illet. A. Avloniy «G`ibat dep bir kisiniń kemshiligin hám júris-turısın arqasınan sóylemekti aytadı. G`ibatlap sóylemek haram, onı esitpek te haram. Ol insanniń atına jaraspaytuǵın eń jaman ádetlerdiń eń tómeni» dep kórsetedi.

G`ibat az bolsa da keltiretuǵın zıyanı kóp. Payambarımız alayxis-salam: «G`ibat qılıw birewdi nahaq óltiriwden de jamanıraq» degen.

G`ibat adamlardıń qálbine keltiretuǵın qıyanat. Sebebi insan basqa gúnalardı nápsiniń lázzeti ushın isleydi. Al ǵibat iyesi lázzet ornına óz basına bále házirleydi.

Sebebi onıń sózi ǵibat qılınǵan adamnıń qulaǵına jetedi. Ol ǵázeplenip ǵibatshıdan ósh alıw payıtın izleydi. Solay etip ǵibat tiykarında eki insan arasında dushpanlıq túsedı. Sol jaǵdayda ǵibattan ǵázep tuwıladı hám ol arqalı dushpanlıq kúsheyip adam arasında payda bolǵan jekke jánjeller pútkil el arasına nákaslik tuxımın shashadı. Sonlıqtan payǵambarımızdıń hádislerinde «Ǵıbattan qash, ǵibat zinadan da jamanıraq» degen edi.

Islam dinin basshılıqqa alǵan babalarımız ǵúnanıń eń awırǵı ǵibat dep esaplaw arqalı adamnıń jamanı ǵibatkesh dep sıpatlaǵan. Mısalı Maqtımqulı bılay dep jazadı:

Muzdan taq jasarsañ ottan úy qurıp,
Jurttı sırttan satıp, haq joldan burıp,
Bir iplas qurt bádenińnen qan sorıp
Janıńdı záhárler seniń ǵibatkesh.

Heshkimge bermesin seniń kúnińdi,
Kórmedim dos-yaran, aǵa-inińdi
Otlı temir menen daǵlap tilińdi
Kúye jaqsa arzır júziń ǵibatkesh

Sóylesiw kem degende eki táreptiń qospalı háreketi. Geyde eki adam sóyleskende hár kim ózin aytadı. Hár bir sóylesiwshiniń mápin esapqa ala otırıp, hámme waqıt bir-birewge dıqqatlı bolıw sóylesiwdiń rolin arttıradı. Geyde kópshilik jaǵdayda adamlar bir-biri menen jańa maǵlıwmatlar, bilimler haqqında, yaǵnıy jańanı aytıw talabı menen keledi. Bunday pikir almasıw kóbirek aqıl menen logikalıq sıpatqa iye bolıp sóylesiwdiń tabıslı ótiwine sebepshi boladı.

Geyde birewler «ishim pisip ketti, kel sóyleseyik» dep shaqırıp, ananı-mınanı gáp qılıp sonnan tásir aladı, keyipi kóteriledi, birewlerdi jamanlaydı. Lekin bul sózler biykar waqıt ótkiziwge, qızǵanshaqlıq sezimlerdiń shıǵıwına tásir etip, adamǵa zıyan beredi.

Ulıwma, sóz-iske qaratılǵan, dúziwshilik tiykarǵı hám ruwxıy bayıtıwǵa qaratılǵan tárbiyalıq sıpatqa iye bolıwı kerek.

Sáwbetlesiw arqalı dos tabıw hám onı joǵaltıw da múmkin. Meyli ol shańıraқта ma, meyli ol jámiyetlik orınlarda ma parasatsız hám aqılsız sóylesik dushpanlardı payda etedi. Yaǵnıy tárbiyasız til sáwbetke suwıqlıq ákeledi, auızbirshilikti qashıradı. Shańıraқтаǵı sáwbetlesiw tárbiyalıq xarakterge iye bolıp, balalardı sotsiallıq hám mádeniy turmısqa úyretiw, ata-anaǵa húrmet, Watanǵa sadıqlıq, tuwǵan-tuwısqanlarǵa birlik, doslarıńa qayırlılıqqa qaratıladı. Shańaraқтаǵı qopal múnasiybetler qopal sózler shańıraqtıń máselelerin tabıslı sheshiwge, bala tárbiyasın jaqsılawǵa zıyan tiygizedi. Kerisinshe shańaraq jumısların oylasıp, aqıl menen, sabırlılıq penen iske asırıw, bir-birewge mehribanlıq, perzentlerge súykimli qatnastı tuwdıradı. Ata-ana hár birine: «aǵası» yaki «apası», «keshirersiz», «marxamat», «raxmet», «joliń bolsın», «jaqsı keldińbe» dep sóylesse onıń perzentlerine tárbiyalıq tásiri úlken bolıp, olardıń atasına húrmeti, mexir-muxabbatı kúsheledi.

Sáwbetlesiw mádeniyatında balalardıń da wazıypası úlken. Shańaraқта jası úlkenler menen sáwbetlesiw zárúrliginde olardıń waqtına keypiyatına qarap, olardı renjitpeytuǵın dárejede oylanıp sóylewge umtılıw zárúr. Jeke máseleler boyınsha bala atası menen, qız anası menen másláhátlesiwge úyreniwi, olarǵa orsaqı, jaqpaytuǵın gáplerdi aytpawdı ádetke aylandırıwı kerek. Bunda jumsaq sózlilik, húrmetlilik tiykarǵı másele hám awızbirshiliktiń girewi bolıp esaplanadı.

Dos penen sáwbetlesiw, jıllı sóylesiw insanǵa qanat beredi. Sebebi shın júreктен shıqqan gáp júreкке baradı, adamnıń quwatın kóbeytedi, isenimin arttıradı. Atalar sózinde: «Dos penen sáwbetlesiw güller arasında seyil etiwden de, gózzallardıń kúlkisine qulaq salıwdanda jaǵımlı boladı» delingen.

Hár bir adam óziniń sózi menen maqtanadı, óziniń atın máńgi qaldırıwǵa urınadı. Abaylasañız ayırım balalar óz atların taslarǵa, diuallarǵa jazıwǵa qumar. Adamnıń ózi ushın onıń atınan sestı eń mazalı ekenligin este saqlaw kerek. Múnásibette: «keshirińiz, ápiu etińiz» degen sózlerdi kóbirek paydalanǵan jón. Kúle shıray beriw tek sálemleskenińde ǵana emes, sóyleskenińde de kerek. Kúle shıray: «Siz maǵan unaysız, siz meni shadlandırıp atırsız, sizdi kóriwden quwanishtaman» degendi ańlatadı. Demek, adamdı quwanış penen qarsı alıp, kúle

shıray menen tınlaw oǵada zárúr. Sonıń ushın Qıtayda: «júzinde kúle shıray joq adam» dúkan ashıwǵa tiyisli emes» degen qaǵıyda bar.

Hár bir adam menen sóyleskende onıń minez qulqınıń basqalardan ayırmashılıǵın bilgen durıs. Mısalı, orınsız házillesiw, yamasa ol qızıqpaytuǵın ángimeni sóylew, jek kóretuǵınların maqtaw, onıń aybın aytıw, hayallardıń jasın soraw ádeplilikke jatpaydı.

Múnásibette kúlki, házil máselesi júdá áhmiyetli. Birewler menen házillesip dógerektegilerdiń kúlkisin payda etken menen ol adamnıń qádrine zıyan keltiriwge bolmaydı. Xalqımız? «házil apat keltiredi» dep nadurıs aytpaǵan.

Kúlki júdá paydalı, ol organizmde awrıtpaytuǵın zatları, jaqsı káyiptiń gormonı-endarfonlardı payda etip, adamdı jumsartıwǵa tásir etedi. Bir minutlıq durıs kúlki deneni 45 minut dawamında jumsartadı. Eger biz úsh minut dawamında kúlsek, 15 minut tez esken eskektiń yamasa 15 minut deneni sawaltıwǵa baylanıslı juırıw menen teń. Kewilli adamlar siyrek awırsa, hámme uaqıt qabaqtı úyip, qıynalıp júrgen adamlar kóbirek awıradı eken.

Danalar adamnıń júzinde kúlki emes tabassum bolıwı kerek deydi. («Bir tabassum etsen kewlimniń tabı» Ájiniyaz). Tez-tez qattı kúliw de nadurıs tárbiyanıń zawalı, aqıldıń azlıǵınıń gúwası. Sheklengen hám tárbiyasız adam qattı kúledi. Haqıyqıy ótkir aqıllılıq, yaki salamat aqıl-oy heshkimdi kúldirmeydi. Kúlkini ásirese tómen talǵamdaǵı masqarapazlıq, yaki aqmaqlarsha tu'rpayılıq tuwdıradı. Tárbiyalı adamlar olardan ózlerin joqarı qoyıwı kerek. Aytayıq bir adam otırayın dep atırıp otırǵısthan quladı, oǵan hámme kúldi. Ondaıda aqıllı adam mıyıq tartıw menen sheklenedi. Bul ásirese joqarı orınlardaǵı adamlardıń dógerекке qatnasında diplomatiyalıq islerde kóbirek zárúrli bolıp, adamnıń aqıl-parasatın, sır saqlawın kórsetiwde júdá áhmiyetli. Álbette kúndelikli turmısta hár qıylı jaǵdayda kúlkili isler boladı.

- Lekin onı puxta paydalanıw zárúr. Bizde geypara qızlar «jırbańlap kúle berip» sırın aldıradı. Soǵan qarap geyparalar «kúlse juwaptıń qoyǵanı» dep háreketler islewge talpınadı. Sonıń ushın I.Yusupov

«Kirpikten kewilge jara

Tüsse oğan bar ne shara»

«Biytárep ósken qız bala

Bále tabar kúle-kúle»- dep tastıyıqlaydı. Adam aqıllı bolsa múnásiyette tabassum, kúle shıray menen jaynap jasnaydı.

Sóylesip turǵan eki adamǵa úshinshi birew kelip qosılsa, onıń ángimege aralasıwı ushın oğan ángimeniń mazmunı qısqasha túsindiriledi. Onı sózge tartıw zárúr bolmasa ángimeni birden toqtatpay «jaysha ótken-ketkendi aytısıp turıp edik», «jumıs tuwralı sóylesip turıp edik» dep túsindirilse durıs boladı. Ol adamnıń kózinshe sózdi astarlap aytıp turıw, úshinshi adamǵa gúman tuwdıradı. Jıynalǵan adamlar arasında otırıp, sıbırlasıwǵa da bolmaydı. Bul basqalardı táshwishlendirip qoyadı.

Múnásibette álpayımlıq úlken áhmiyetke iye. Álpayımlıq basqanı renjitpeslik, birewge jaman sóz sóylemeslik, sáwbetlesiwde, aytıslarda qarsılasın húrmet etiw, ol adamnıń mádeniyatlı hám shıraylı minez-qulıq iyesi ekenligin bildirdi. Álpayımlıq, sáwbetleskenlerdiń júregiń jaqtırtıp, keypiyattıń kóterip, kewilge tásir etiwdiń durıs kórinisin beredi.

Shańaraqta, yamasa jámáatte bolatuǵın úlken-kishi jánjellerge dıqqat awdarsaq, hámmesiniń sebebi kóbinshe qopal sóz, yamasa jaman qatnastan kelip shıǵadı.

Álpayımlıq túrli dáwirlerde joqarı bahalanıp ullı allamalar oğan úlken itibar berip kelgen. Basqalarǵa hár qashan jaqsı sózlerdi aytıw, múláyım gáplerdi tınlattıw úrdis bolǵan. Sebebi turmıs tájriybeleri tiykarında qalıplesken shiyrin sózlilik, sáwbetlesiw ádebi hám tárbiya máseleleri hámme zamanda áhmiyetli orındı iyelegen. Mısalı Amir Timur sáwbetlesiw ádebine kóp itibar bergen. Ol jaman niyetli, pikiri buzıq adamlardan awlaq júrgen. Ol álpayımlıq penen iske asırılǵan hár qanday jumıs, shara, sáwbet óziniń paydasın, beredi, al bir betkeylik, júzekilik, jel-ókpelik sıyaqlı álpayımlıqqa qarsı bolǵan illetler adamnıń aqlsızlıǵın kórsetedi, dep esaplaǵan. Demek álpayımlıq hár bir adamnıń borışı dep tastıyıqlanǵan.

Álpayımlıq turmısta ushırap turatuǵın mayda-shúyde kewilsizlikten, naqolaylıqtan saqlaydı. Sebebi adam bir ózi jasay almaydı, adamlar menen hámme

waqıt múnásibette boladı. Demek insan óziniń kewliniń xoshlıǵınıń basqalardıń kewliniń xoshlıǵı menen baylanıslı ekenin esapqa alıp jasawı kerek.

Sonıda este tutıw lazım álpayımlıq ómirdegi, islerdegi kemshiliklerdi ashıp taslaw hám áshkaralawdı, jaramsız is-háreket qılatuǵın kisilerge baylanıslı printsiyal qatnastı biykarlamaydı.

Sóylesiw arqalı adamnıń ishki pikirlerin biliwge, ruwxıy dúnyasın baqlawǵa, bir-birewi menen túsiniwge boladı. Sóz arqalı birewdi riyza etiw menen birge, qıynalıp júrgen adamǵa qayırqomlı sóz arqalı onıń jaǵdaylarına tásir etip, onı jaqsı inabatlı tárepke ózgertip te jiberiwı múmkin.

Sáwbetlesiw jańǵa raxat baǵıshlaydı. Lekin jaqsı adamlar menen sáwbetlesiw paziyetti arttırsa, jaman adamlar menen sáwbetlesiw zıyandı arttıradı. «Qazanǵa jaqınlama qarası juǵadı» degendey nákas, jamas adamlardıń gúrrinińdegi sózlerinen qopallıq kórinip turadı. Olar adamdı jaman niyetlerge iytermeleydi, ósekti gújitedi. Saqıy hám jaqsı adamlar menen sáwbetlesiw adamdı kishipeyil hám jaǵımlı, qásiyetli etedi. Demek «Jaqsılardıń sáwbetin kewilge sal, hesh jamannıń sáwbetine qılma qıyal» dep durıs ayılǵan. Sebebi sóylesiwden qúdireti oǵada kúshli:

Eń jeńil is dúnyada,
Birewge bermek nasiyxat,
Birewdi sınap min taǵıw,
Onnanda jeńil ap-ańsat.
Mánisli sóz bahalı,
Ózi qısqa ózi jup.
Burıńıdan qalǵan sóz,
«Sózi kópte, qayǵı kóp». S. Majitov

Sáwbetlesiw de sır saqlaw júdá zárúrli. Álbette sırdıń túri kóp, mámleket sırı, kásip sırı, shańaraq sırı, jamáát sırı, er-qatın sırı, aǵa-ini sırı, tuwısqanlar sırı, doslar sırı, qızlar sırı, jigitler sırı hám taǵı basqalar. Sáwbetlesiw waqtında hámmeniń biliwge tiyisli bolmaǵan sózlerdi aytpay, ishte saqlaw ádeplilik bolıp esaplanadı. Sebebi sır saqlaw tildiń astına ottıń shoǵın saqlap júrgen menen

barabar deydi danalar. Eger sır saqlaw qásiyetine iye bolmasa ol adam hámmeniń oǵan degen isenimin, húrmetin joǵaltıp, «ózińiń tiline kúshi jetpegen adamda haqıyqat shınlıq bolmaydı» (M. Gandi) degen minezlemege iye boladı.

Sonlıqtan sáwbetles bolǵan adamǵa darxal doslıq sezimlerdi, sırlı sózlerdi aytıp bolmaydı. Onı sınap kórip, eger isenimine kirse dos bolıwǵa arızıtuǵın bolsa, onda oǵan ózińdi jaqın tutıp barlıq iste járdemlesiwge talpınıw kerek boladı.

Biz qanshama sheshen yaki dilwar bolmayıq, sózlerimiz basqalarǵa, hátteki geypara waqıtları ózimizge jaqpay qalıwı múmkin. Ishimiz sezedi, biraq bildirmewge tırısamız. Sáwbet eki tárepti de qanıqtırıwı ushın onı tiyisli qaǵıydaları negizinde alıp barǵan maqul boladı. Sonda ǵana sáwbet jaǵımlı, biymálel keship, sáwbetleslerdiń kewli toladı.

Álbette júrekke jol tabıw sezimlerden baslanadı. Kimniń bolmasın kózine, qulaǵına jaqsań jumıstıń yarımı pittı dep oylawǵa boladı. Adamnıń táǵdirin uzaq waqıt zamanda birinshi sóylegen sózi sheshedi. Onı tıńlaw jaǵımlı bolsa, tıńlaǵanlardıń erkinen ǵárezsiz olarda bul «adam turarlıq» degen oy payda boladı.

Ózgelерdiń dıqqatın ózine qaratıw da úlken óner. Birewdiń aldına járdem sorap kelgen adam sáwbettiń bul názik tárepinen paydalanıwdı epley almasa, ol zárúr isin pitkere almaydı.

Sáwbetlesiwden qashıwdıń eń ańsat jolı-sáwbetlesiniń itibarsızlıǵı. Al onıń itibarın qaratıwdıń eń bir tásirli tárepi-onıń kózin, yaǵnıy dıqqatın uslap turıw bolıp tabıladı.

Psixolog alımlardıń alıp barǵan izertlewlerine qaraǵanda sáwbetlesler arasındaqı qashıqlıq, milliy úrp-ádetlerge baylanıslı, hár qıylı bolar eken. Amerikalılar sáwbetlesiniń pútin turqın kórip turıwdı jaqtırsa, evropalılar ushın belden joqarı jaǵın, al Qıtay hám Yaponiyalılar ushın moyın, bas tárepin kóriwdiń ózi jetkilikli.

Shınındada sáwbetlesiw barısında sóylesip otırǵan adamnıń názerin kórip turıw úlken áhmiyetke iye. Sáwbetlesiw barısında sáwbetlesiniń tásirilenip, tınıshsazlanıp, yaki tolǵanıp otırǵan jaǵdayı sezilse, oǵan tiyimli gáp tabıw qıyın boladı. Lekin onı tınıshlandırıp, jubatatuǵın jaǵdayǵa túsiretuǵın sóz tawıp ayta

alsań, onıń saǵan bolǵan dıqqat-itibarı taǵı da kúsheydi. Psixologlar sóyleskende sóz jaǵıp turma, joqpa sáwbetlestiń ayaǵına qarań. Eger ayaǵı jolǵa qarap tursa, sózdiń jaqpaǵanı sózdi toqtatıw kerek desedi. Tájiriybe sonı kórsetedi birinshi sóylesip turǵan adamnıń ilgeginen yamasa qolınan uslap turıp sóylesiw jaramaydı. Sebebi olay irkiw ol adamnıń seni tıńlaw tárepinde emes ekenligin kórsetedi, demek onı irikpew kerek.

Usı jerde sonı da aytıp ótiwimiz kerek, geyde sáwbetlesip otırǵan adamnıń, yamasa bir topar kisilerdiń dıqqatın ózine qaratıw sóylep otırǵan adamnıń bilimi menen baylanıslı da bolmaydı, yaǵnıy, birewlerdiń itibarın iyelew ushın tereń bilim talap etilmeydi. Sonlıqtan, sáwbetlesiw payıtında geypara waqıtları tereń bilimge iye adam shette qalıp, kópshilik sóylemshek adamnıń gápine erip ketedi.

Sáwbetleskende ózgelerdiń itibarın qaratıwǵa heshkim jol-joba kórsete almaydı, hárkim óz tájiriybesine súyenip háreket ete beredi. Másláhát beriwleri múmkin, lekin onı ámelge asırıwdı úyrete almaydı. Sebebi, bul hár kimniń óz jeke jumısı.

Toy-mereke, jıyınlarda yaqi óz-ara sáwbetlesiw payıtında sóylep otırǵan, adam átirapındaǵılardıń dıqqatın 15 minuttan artıq uslap turmawı kerek. Gáptiń mazası qashadı. Onnan keyin gápti basqa bir tarawǵa ózgerirken maqul.

2. Múnásibette sózdiń kúshi.

Sózdiń qúdiretine erteden isenip, «sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı» dep esaplap, xalqımız sózge úlken áhmiyet bergen. Adamlar arasındaqı qarım-qatnaslarda onıń úlken rolin túsinip, («sóz mánisin bilmes jaman») sózdiń parqına qarawǵa hám qay jerde qalay sóylewge ayırıqsha kewil bólgen. Sózdiń oǵada qúdiretli kúsh ekenligin xalıq awzındaǵı «tayaq etten, sóz súyekten ótedi», «sóz jaralaydı, sóz emleydi», «jaqsı sóz jan azıǵı», «oq jarası piter, sóz jarası pitpes», «tawdı, tastı jel buzar, adamzattı sóz buzar» degen sıyaqlı naqıllar sózdiń dúziwshi hám buzıwshı kúshlerin kórsetip, sózdiń áhmiyetin kótermelegen.

Belgili Júsip Xas Xajib-Balasaguniy «Qutadǵu bilik» kitabında:

Adamnıń kóziniń nuri

Sulıwlıgınıń negizi,
Gáp aqıldıń bolsa gúli
Sózde bolar gáptiń kúshi, dep jazadı.

Shınında da onıń adamǵa tásiiri oǵada úlken. Onı xalqımız «jıllı-jıllı sóyleseń jılan ininen shıǵadı» dep, jıllı sózdiń jańǵa jaǵatuǵınlıǵın hám eń tappasań jıllı sóz benen qaytarıwdıń áhmiyetin mınanday naqıl menen: «Biyday nanın bolmasa, biyday sózin joqpa edi?»-dep bildirgen.

Adamnıń jámiyette óz ornın tabıwında, el-xalıq arasında húrmetke erisiwinde, jaqsı turmıs keshiriwinde sóz baylıǵı, shıraylıǵı, isenimligi úlken áhmiyetke iye. Sózi dúziw, logikası kúshli bolǵan adamnıń gápti xalıq siltidey tınıp tınlaydı hám onı «tuwrı sózli adam» dep esaplaydı. Múnasibette qıysınlı sózdi ornında keltirip aytıw bul úlken baxıt. «Tawıp sóylegen sózińiz, tilden dur shashqan yanlıdı». degen oy júdá áhmiyetli.

Belgili, babamız Axmet Yugnakiy:
«Ádeptiń bası abaylap sóylew» dep keltiredi.

Al Júsip Balasuganiy:
Kóp oylap, jaqsı sóyle-nusqa bolsın,
Sorasa juwabıń da qısqa bolsın,
Sawlıq tilep, tabıs kútseń isińnen,
Jaramsız bir sóz shıǵarma tisinen, deydi.

Bul erteden kiyatırǵan danalıqlarǵa itibar berip, maǵanasın shaǵıp kórsek, qanshama paydalı násiyatlardıń mánisin ańlawǵa boladı.

«Bir awız sóz benen dúzewge de, buzıwǵa da boladı» deydi dana xalqımız. Solay eken, hár qanday istiń sáti shıǵıwı yaki sátsizlikke ushırawı sózge baylanıslı. Sonıń ishinde ekanomikalıq rawajlanıw basqıshlarınıń negizi de sóylesiwlerden baslanatuǵınlıǵı belgili. Al, hár bir shańaraqtıń bereketi de, sol shańaraq aǵzalarınıń bir-birine bolǵan múnásiybeti de sóylesiwge tiykarlangan. Eger, shańaraq iyesi qolaysız sóylese, yaki nadurıs háreketlerge jol qoysa, onday shańaraqtıń awızbirshiligi qasha baslaydı.

Ertede ustazlar: «Balam, sóyler sózińdi bil, otırar ornıńdı bil, júrer jolıńdı bil» dep aytatqan. «Zamana, zamana ájep zamana, Zamana ne qılsın, peyil yamana» degen eki qatarda ne degen danalıq jatır. Zamanğa jala jawıp, qudaydıń jaǵasına asıla beriw de oysızlıqtan basqa nárese emes. Ata-babalar orınsız gáp aytıp, sózlerin zayalamaǵan. Bul máselede Qabusnamanı úlgi etip, turmısta paydalanıw júdá áhmiyetke iye. Ol ájayıp aqıllı kitap mınaday násiyatlar beredi:

Bilgil, hámme ónerden sóz óneri jaqsı. Biraq sózdi óz ornında sóyle, ornında ayılmaǵan sóz, eger ol jaqsı bolsa da jaman kórinedi. Biyhuda sóyleme, sebebi paydasız sóz zıyan keltiredi.

Eger seniń sóylegen sózińnen paydalı nárseniń iyisi kelip turmasa, bunday sózdiń ayılmaǵanı jaqsı. Bilimdanlar: «Sóz bir máy, onnan bas auırıw payda bolar, sóz bas auırıwına dári de boladı» degen.

Birew sennen bir nárseni soramasa, juwap bermegil, biyxuda sózden saqlan, bir nárseni sorasa, durısını aytqıl.

Sennen soramasa, sen oǵan pándi-násiyat qılmaǵıl, ásirese pándi násiyattı tıńlamaǵan adamǵa hesh nárese demegil. Kóp adam arasında bir adamǵa násiyat qılma, yaǵnıy kóp adam arasındaǵı násiyat bul keyisdur. Eger adam qıńırılıqqa ádetlengen bolsa onıń qasına barmaǵıl, sebebi bunday adam tuwrı jolǵa túspeydi yaǵnıy qıysıq aǵashtı shawıp jonbaǵansha dúziwlep bolmaydı.

Jumsaq jaqsı sózge saran bolmaǵıl, xalıqtan jumsaq sóz esiteyin deseń qattı sóz aytpaǵıl, jaqsı sóz aytqıl.

Áy, balam, bilgil xalayıq úsh túrli boladı: sóz tórt túrli boladı, xalıqtıń biri sol: biledi, biletuǵının de biledi, bunday kisi alımdur, oǵan boysınıw lazım. Taǵı biri biledi, biraq biletuǵının bilmeydi, ol uyqıdadur, onı oyatıw kerek. Biri sonday bilmeydi, bilmegenin de bilmeydi. Ol ańqaw nadandur, onnan qashıw kerek. Sóz tórt túrli boladı: birinshi biliwge hám aytıwǵa kerek emes sózler, ekinshisi-biliwge hám aytıwǵa zárúr bolǵan sózler, úshinshisi-biliwge zárúrligi joq, biraq aytsa bolatuǵın sózler, tórtinshisi-bilse bolatuǵın, biraq aytıwdıń keregi joq sózler. Aytilatuǵın hám biliw kerek sóz sonday boladı, dúnyanıń jaqsılıǵı sol sózge baylanıslı boladı. Bunday sóz dúnya ushın paydalıdur. Bunday sózdiń aytıwshıǵa

da, esitiwshige de kóp paydası bar. Bilesizbe, aytıw múmkin bolmaytuǵın sózler sonday boladı: bir hámeldar, yaki bir dos adamnıń ayıbı saǵan málim boldı. Aqıl menen oylaǵan waqıtta onı aytıw uyatsızlıqdur. Sol ayıptı aytsan, sol hámeldardıń ashıwı keledi, dostıń sennen qapa boladı, yaki óz basına úlken sorlı is hám ǵawǵa arttırıp alasań, sonıń ushın bul sózdi biliw kerek, biraq atpaw lazım.

Bul tórt sózdi bayan ettim, bulardıń jaqsısı-hám biliw, hám aytıw zárúr bolǵan sózdur. Bul tórt sózdiń eki tárepi bar: biri gózzal tárepi, ekinshisi jaman tárepidur. Xalıq aldında sóyleytuǵın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabil etsin. Xalayıq seniń sóz benen bálent dárejege eriskenińdi bilsin, sebebi adamnıń martebesı sóz arqalı bilinedi, sózdiń martebesin adam arqalı bilinbeydi, sebebi hár adamnıń awhalı, jay-jagdayı óz sózi astında jasırınǵan boladı, yaǵnıy bir sózdi bir ibara menen aytsa boladı, onda esitken adamnıń kewli jagdaysız boladı, sol sózdi ekinshi ibara menen aytsa esitken kisiniń kewli ashıladı. Áy, balam, hádden aspaǵıl, hádden asıwdı sumlıq dep bilgil, hár iste ortasha bolǵıl. Hár sózdi aytıwǵa hám hár bir isti qılıwda shıdamlı bol hám asıǵıwdan awlaq bol, sırıńdı ózińnen basqa kisige aytpaǵıl sırıńdı birewge aytsań, sen onı sır deme.

Seniń sóziniń duwrılıǵına guwalıq bergendey sózdi aytqıl.

Aldınan oylaw bul bir káramattıń túridur. Qanday sóz bolsa da, tuńlawdan jalıqpa. Ol sóz keregińe jarasın, meyli jaramasın onı tuńla, óytkeni seniń ushın sóz esigi jabılıp qalıp, paydası tawsılıp qalmasın.

Suwıq sóz sóyleme, suwıq sózden dushpanlıq ónip shıǵadı. Qanday dana bolsań da, ózińdi nadan tutqıl, óytkeni sonda saǵan óner úyreniw esigi ashıq bolar. Sózdi hám ilimdi jaqsı bilseń de, hesh bir sózińdi buzba, tuwrı táriyple, sózdi ózgertpey, buljıtpay sóyle. Hámeldarlar menen hámeldarlarday, ápiwayı adamlar menen ápiwayı adamlarday sóyleskil, aqıllılıq hám dálil menen sóylegil.

Awızdan-awızǵa ótip júrgen xabarǵa qaraǵıl, onnan qashpa. Birewdiń tárepin alıp sóylemegil. Eger aytpaqshı bolsań dushpanǵa qara, eger onıń menen aytısıwǵa kúshiń jetse hám ǵap so'zılsın deseń, dáliller hám mısallarǵa qanat ber dálil menen tur. Biykarlawǵa ıqtıyat bol. Áwelgi sózińdi keyingi sózin buzıp jibermesin.

Hákim Ulıqpannıń nasıyatınan: «Áy ulım qanday gáp aytsañ da naql násiyattan sóyle». Sóylegen sózlerińe, aytqan nasıyatlarıńa ádep óziń ámel qıl. Óz kásibińe jarasqanday gápti ayt. Gáp aytsañ dálil keltirip ayt. Dana adamlar menen sáwbetles bol. Bir gáp aytpaqshı bolsań áwel onıń juwabın beriwdi oyla. Kim menen sáwbetlesseńde sonıń ózine ılayıq jarasqanday gápti ayt. Tünde birewler menen sóylesseń jumsaq til menen áste sóyle. Sóylegenińde tek bir adamnıń betine qarap sóylemey, átirapındağılarǵa da názer salıp tur.

3. Múnasibet filosofiyasında sálem-áliktiń ornı.

Adam balasınıń tariyxtaǵı úlken jetiskenlikleriniń biri-sálemlesiw. Ol sharapatlı hám káramatlı pazıyetlerden bolıp, adamzat ádebiniń qalıplesiwinde, bir-birewge miyirbanlıq kórsetiwde, doslıqtı bekkemlewde júdá úlken áhmiyetke iye. Hámme waqıtta adamzat tınıshlıqta, saw-salamatlıqta, bir-birewge húrmet, izette ómir súriwdi, jasawdı kúsegen, árman etken. Onıń tiykarın salǵan sálemlesiw ádebi bolıp esaplanadı. Sonlıqtan bolsa kerek, sálemlesiwdi qudaylıq, iláhiylik dep túsingen.

Biziń xalqımızda «táńir sálemin berdi», «sálemin álik aldı» kibi qatnasıq túri qalıplesken. Táńir bul qudaylardıń bir ismi. Sálemdesiwdiń áhmiyeti adamlardıń eń dáslep keypin baqlaw, saǵan degen kewliniń tartıwın biliw hám tilek arqalı óziniń háwesin túsindiriw. Bir-biriniń sawlıǵın sorasıw, ózleriniń aman-esen ushırasıp turǵanına quwanış bildiriw, niyetleriniń haq, hadal ekenligin sezdiriw. Bizde sálemlesiw «Assalawma-áleykum» degen arab sózleri menen baslanıp, ol, «sizge tınıshlıq tileymen» degen mánisti ańlatadı. «Wáleykum assalam» dep juwap qaytarılıp, bul «men hám sizge tınıshlıq tileymen» degendi bildiredi. Sonnan keyin «úy ishın, mal-janın aman ba? Den sawlıǵın jaqsı ma?» dep hal-awhal soraladı.

Álbette, amanlıq esenlik sorasıwdan burın payda bolǵan ádetlerdiń biri qol menen ishara etip bildiriw. Áyiemgi neondertal` adamı ań awlap júrgen gezde aldınan ózine uqsaǵan eki ayaqlını ushıratqanda, oǵan óziniń topılıs jasaw niyetiniń joq ekenligin kórsetiw ushın qolların joqarı kóterer eken. Bul onıń «kórip tursań goy, men quralsızban» degeni edi. Bunday ishara áyiemgi Mısırda adamlar bir-biri menen ushrasqanda qolların ıyıqlarınıń tusına deyin kóterip, alaqaqların

ashıp kórseter eken: «Men quralsızban, qolımda hesh náirse joq, saǵan hadal niyet penen keldim». Bunı biziń házirgi qol alıswımızdıń dáslepki kórinisleri dese boladı. Bul ádet keyin rimliklerde de payda bolıp, keshte ushrasqanda adam eń dáslep qarıw-jaraqtıń joqlıǵına iseniw ushın oń qolı menen qol alıswı kerek bolǵan. Al xoshlasıw gezindegi qol alıswı: «usı ushrasıw gezinde bir-birimizdi renjitken joqpız, aldaǵı waqıtta da usınday keń peyilde, haq kewillilikte bir-birimiz benen doslıqta ushırasa bereyik, baylanıs úzilmesin» degendi ańlatadı.

Dúnya júzinde xalıqlar arasında birneshe túrli sálemlesiw ushrasadı. Mısalı, Yaponiyalılar tanısın kórip qalsa turǵan jerinde qatıp qaladı, keyin beline qolın aparıp alaqańı menen dizesine qaray qolın jılıstırıp eńkeygen túrinde ástelik penen oǵan kózin tigip qaraydı. Ondaı tájim etiwdiń Yaponlarda úsh túri: tómenirek, ortasha hám jeńilirek iyiliw ushrasadı. Bizde ásirese qazaq xalqınıń kelinshekleri iyilip tájim beredi, oǵan «kóp jasa balam», degen juwap aladı. Biziń xalıqta da bunday sálemlesiwlerdiń bolǵanın Gúlpارشınıń «iyilip, búgilip, qol qawsırıp, dizesin basıp sálem berip, qaynaǵa retinde kórgeninen»... Alpamıs dástanında túsiniwge boladı. Al erler arasında burın qol qawsırıp sálem beriw yaǵnıy, «kórip tursız ǵoy eki qolımda hesh náirse joq, bir-biri menen bánt» degendi ańlatqan sálem bolǵan. «Qırıq adım keyinirekte attan túsip, qol qawsırıp sálem berdi» Alpamıs. Awǵanlar mańlayına qolın tiygizip iybe etip iyilip sálem beredi. Bul «basımız aman bolsın» degendi ańlatadı. Tibette jasawshılar bir-biri menen sálemlesiwdi oń qolı menen bas kiyimin sheship, sol qolın qulaǵınıń artında uslap, tillerin shıǵarıw arqalı iske asırar eken.

Erte dáwirde Qıtayda birer dostın kórse óziniń qolın ózi qısıp sálem berer eken. Sonday-aq Latın Amerikasındaǵılar bir-biri menen qushaqlasadı. Frantsuzlar bir-biriniń shekesin súyedi, jas amerikalılar tanısın kórse onıń iynin qaǵıp sálemlesse, laplandiyalılar murınların súykeydi, samolılıq adamlar birin-biri iyskeydi.

Sálemlesiwden keyin hal awhal sorasıwda da ayırmashılıqlar ushrasadı. Mısalı, orıslar: «den sawlıǵın qalay?». ertedegi Egipetlilerden sawlıǵın sorap otırmastan: «qalay siz terleysizbe?» dep al, grekler búgin «quwanıńız» dep

sálemlesse, Qıtayda: «búgin awqatlandıńızba, qarnıńız toqpa» dep sorar eken. Orta Aziya xalıqlarında shep jaq tósin qolı menen basıp, gewdesin iyip sálemlesiw qalıplesken. Hindler eki alaqandı biriktirip mańlayın tiygizip, bas iyedi. Al mongollar: «qalay kóship atırsız, malın qalay?» dep sorasadı. Bul sorasıw hámme ushın, meyli qashshanan-aq kóshpeytuǵın, malı da joq Ulan-batır universitetiniń professorlarına da tán páziyet bolıp qalıplesken.

Bizde sálemlesiwde «úy-ishiń, bala-shaǵań aman ba?», «sawlıǵınıń jaqsı ma?», «malıń-janıń saw ma?» dep sorastırıladı. Ózbekler «tınıshsızba» deydi. Bunıń hámmesi xalıqlardıń jasaw jaǵdaylarına, turmısınıń saltına baylanıslı sálemlesiwdiń túrлерinen kelip shıqqanlıǵın kórsetedi.

Shoralar dáwirindegi elimizdeki ádep-ikramlıqtıń ıdıraw illeti sálemlesiwge de tásir etti. Biz, geyde adamlardı kózge ilmedik, yaki «zdrasti» dep óte berdik. Burınnan kiyatırǵan iybe etip sálemlesiw, aldınan kese ótpew, qos qollap qol alısıw, azanda turgannan keyin ata-anaǵa sálem beriw degen túsinikler ústinen kúlip «ótmish, eskilik» dep qaradıq.

«Sálem» sóziniń mánisi «jánnet» túsinigin ańlatadı: Dor as-salam (tınıshlıq bostanı, yaǵnıy jánnet), Mádinat as-salam (tınıshlıq qalası, yaǵnıy Baǵdad). Bul isimlerdi tilde Dorussalam, «Madinatussalam» túrinde qollanadı. «Sálem» sózi gimn mánisine de iye: «As-salam-almisriiyw» mısır milliy gimni, Payǵambarlardı eslegende musılmanlar, álbette, «alayxissalam» (oǵan tınıshlıq bolsın) sózin qosıp qoyadı. Arablar bir-birine xat sońında «vassalam» sózin qosadı. Bul «sóz tamamlanadı», «gáp tamam» mánisine iye.

Islam dininde sálemlesiw hám ruxsat soraw úlken ádeplilik dep úyretiledi. Quranda: óz úyińizden basqa úyge ruxsat soramay hám sálem bermey kirmeńiz. Ruxsat sorap, sálem berip kiriwshilik ózimizge jaqsı. Eger usı úylerden hesh kim tabılmasa, ruxsat bolmaǵansha kirmeńiz. Eger sizge keyinińe qaytıń dese, qaytıń sonday bolǵanı óziń ushın jaqsı. Alla hámme qılıp atırǵan islerińizdi bilip turıptı. («Nur») súresi, 27 ayat) .

Islam ruxsat soraw hám sálem beriwdi shariyatqa kirgizgen hám ekinshi tárepten sálemdi álik alıwdı, adamlar ortasında juwaptı abzalıraq etip beriwdi

buyıradı. «Eger sizge sálem berilse, siz onnan jaqsıraq, yamasa tap ózindey etip juwap berin» («Nisa» súresi, 86 ayat).

Muxammed payǵambardan «Islamdaǵı jaqsı qásiyetler qaysılar?» dep soraǵanda ol: ashlarǵa awqat bermeklik, tanıǵan hám tanımaǵanlarǵa sálem bermeklik» dep juwap bergen (Hádis, Tashkent 1991 18-bet).

Xalqımızdıń dástúri boyınsha insaǵa sálem beriw, adamnıń parızı dep bilip, kim bolıwına qaramastan birinshi sálem beriwge úyretken. Hár kim jası úlkenlerge, kópshilikke, otırǵanlarǵa sálem beriwleri lazım hám bul úyde, bala baqshalarında, mektepte, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında úyreniliwi kerek.

Sálemlesiwdiń tiykarǵı belgisi jıllı júzlik, kishi peyillik, oǵan jası úlkenler: «kóp jasa balam», «ómir jasın uzaq bosın» dep tilek bildiredi. Sálemleskende qoldıń ushın beriw, yamasa jaqtırmaw, bul tákabbırılıqtıń belgisi bolıp, onday adamdı xalıq jaqsı kórmeydi hám ol xalıqtan joqarı baha ala almaydı. Kúlimlegen sálem adamnıń kóp uaqıtqa deyin esinde qaladı:

Kóz aldımnan ketpeydi,

Kúlimlep qol bergeniń,

Sálemlesiwde kúle shıraylıq, bul úlken ádepliliktiń belgisi. Sálemlesiwde bettiń, túrdiń ózgeriwi, qara túnek bolıp otırıw hesh kimge jaqpaydı. Adam óz túrtúsiniń ózgeriwini basqarıp, onı shınıqtırırıwı kerek. Sebebi, kúle shıraylılıq, jıllı júzlilik saǵan emes, al basqalarǵa xızmet etedi. Aytayıq, kóz-kóredi, awız jutadı, ayaq júredi, hámmesi saǵan xızmet etedi. Al kúle shıraylıq, mıyıq tartıw seniń ózińe kerek emes, eger ayna bolmasa onı hesh te kórmegen bolar edińiz. Kúle shıray, kúlim qaǵıw basqalarǵa tiyisli. Basqalardıń seniń menen jaqsı, jeńil haq kewilli, shadlı bolıwı ushın kerek. Sonlıqtan Yaponiyada erte balalıǵınan baslap qızlardı, háttteki uyıqlaǵanda da kúle shıray berip uyıqlawǵa úyretedi.

Kópshilik sálem berip atırǵan kisi kópshilik arasında ózine jaqpaǵan yamasa arazlasıp qalǵan kisi bolsa da, hesh kimge sezdirimesten ashıq túrde sálem beriw kerek. Qol berip kóriskende qolın qattı qısıp awırtıw ádepke jatpaydı. Jaslardıń úlkenlerge bir qolın so'zıwı ádeplilik emes, shappattı qaǵıp jiberiwde jaqsı ádep bolıp esaplanbaydı.

Erkekler, hayallar ya da kızlar menen kóriskende «Saw barsızba» dep, iybeli, jaqsı kóz benen qaraw gerek. Eger hayal-kızlar ózi qolın so'zsa, qolınan alıp oğan küle shıray kórsetiw lazım. Hayallar hayallar menen sálemleskende qushaqlasıp kórisedi. Bul da orınlı. Geyde uzaq waqıt kórispegen jaqın áǵáyini, dos, tuwısqanlar menen kóriskende sálem menen birge qushaq ashıp qushaqlasıp kórisedi. Erkekler betlerin betlerine basıp kórisedi. Al, ata-ana perzentlerin, aǵa-ını, apa-sińli, erli-zayıplılar betlerinen ya da mańlayınan súyip kórisiwi múmkin. Al, geypara erkeklerdiń birin-biri súye beriw, yamasa basqanıń hayalın kópshilikte súyiwge háreket etiw, ádepsizliktiń belgisi.

Sálemlesiwde ádeplilik, kishpeyillik hám ornın biliwshilik adamǵa algıs keltiredi. 6yge kirip kelgen adam jası úlkenlerge, musedeklerge birinshi sálem beriw gerek. Telefonda sóyleskende birinshi mártebe sálem berip, atın aytıp, ózin tanıstırıp, sonnan keyin jumısın aytıwı zárúr.

Otırispada, qızǵın ángime, yamasa sawal-juwap bolıp atırǵan májiliste kópshiliktiń dıqqatın bólip qol alıspaydı, ápiwayı túrde qolın kóksine qoyıp húrmet penen sálem berip qoyıwı gerek. Ásirese, dásturxan átirapında otırǵan adamlardıń hámmesiniń qolınan alıp shıǵıw da orınsız.

Qol alısıp bolıp qol juwıwǵa kirisiw júdá ádepsizilik bolıp esaplanadı. Eger kelgen adam jurtta uzaq waqıt bolmaǵan, ya da keselden soń jaqsı bolǵan, uzaq sapardan ya da armiyadan kelgen bolsa basqa gáp, onda da qoldı juwıp kiriw gerek boladı.

Temanı bekkemlew ushın sorawlar

1. Múnasibet degen ne?
2. Múnasibette sázdiń kúshi qanday?
3. Múnasibette sálem-áliktiń ornı qanday?

4-TEMA. KEWIL FILOSOFIYASÍ

Reje

1. Adam kewli-poeziya názerinde.
2. Kewil quyashı-ádeplilik aynası.
3. Haq kewillilik adamgershilik gúldástesi.

Tayanış túsini. Ádep-ikramlıq, kewil, haq kewillilik, qálib, jan, adamgershilik.

1. Adam kewli-poeziya názerinde.

Ádep-ikramlıq individtiń rawajlanıwınıń belgili bir dáwirlerinde payda boldı. Adam tábiyattan bóleklenip «gomo sapieniske» keliwi menen, onıń óziniń «Men» degen ózgesheligi hám onı túsiniwi qáliplesti. Ol túsini eki basqısttan turıp, birinshisi-adamniń álem menen birligin bildiretuǵın «biz» arqalı dúnyanı tanıwǵa baylanıslı hámme nárselerge-tawlarǵa, taslarǵa, haywanlarǵa, ósimliklerge tabınıp, sıyınıw-hámmege birdey miyirmanlıq basqıshı. Ekinshi-adamniń háreketine baylanıslı hár qıylı jaǵdaylarda adam indiviuallıǵı kórinetuǵın, bir-birewge húrmet hám izzet basqıshı. Bul basqıshlarda adamlardıń óz-ara múnásibetleriniń tábiyǵıy norması qáliplesti. Olarda erkinliktiń, qayırqomlılıqtıń, hátteki zulımlıqtıń belgileri bolǵan. Waqıttıń ótiwi menen bul tábiyǵıy normalardıń rawajlanıwı menen bir-birewge qatnasta adamgershilik álementleri payda bolıp, ol kópshiliktiń mápin qorǵap adamǵa jámiyettiń tásir etiw quralına aylana baslaǵan. Nátiyjede jámiyetti tártipke salıwdıń adamzat tárepinen jaratılǵan ádep-ikramlıq normaları kelip shıqqan. Onıń tiykarǵı wazıypası birinshiden ol-adamlardıń birgelikte ómir súriw wazıypasın sıpatlaytuǵın óz-ara qatnas forması. Ekinshiden ádep-ikramlıq adamniń óziniń erki menen kóteretuǵın awır júgi. Ol-adam óz basın ájel aǵımına ıqtıyarlı qoyatuǵın úlken múshkil. Sonıń ushın da «Ólimnen uyat kúshli» deydi. Mısalı, sol múshküldiń arqasında Sokrat záhár ishiwge, Djordono Bruno órtenip ketiwge, Nasimiy óz terisin sıyırtıwǵa qayıl boldı. Shoralar dáwirinde Ózbekstanda «paxta isi» boyınsha tergewler baslanǵanda Qaraqalpaqstanda jazıqsız shaxslardıń

bir qatarı bul adalatsız múshkúlge túsip qalǵannan keyin ózine-ózi qol salıwǵa májbúr boldı.

Adamgershilik ideyaları eń dáslep Shıǵısta-«Avesto» da «jaqsı pikir, jaqsı sóz, hám jaqsı is» degen adamlar qatnasın anıqlaǵan qaǵıydalarda júz bergen. Sonday-aq, basqada jáhán dinleriniń hámмесinde de adamgershilik ideyaları ústemlik etkenin kóremiz. Ayrıqsha, muxaddes islam dininiń tiykarı hám áhmiyeti onıń adamgershiliginde jatır. Mısalı, hádisi shariflerde: «adamlarǵa rehimli bolmaǵan kisige Allanıńda rehimi kelmeydi» degen sózler arqalı adamgershilikti qásterlegen. Adamgershiliktiń altın nızamı: «Ózińe qálemegendi basqalarǵada qáleme», yamasa «óz jaqınıńdı ózińdi súygendey súy» degen mehriybanlıq talaplarda kórinedi.

Ádep-ikramlıqta adamnıń barlıq jaqsı hám jaman qásiyetleri salıstırmalı mánige iye. Belgili filosof Erik Frommnıń aytıwınsha ádeplik izleniwdiń tiykarı jeke túrdegi jaqsılıqlar hám jamanlıqlar emes, al adamnıń qayırlılıq hám gúnakarlıq mineziniń sıpatı bolıw kerek.

Aristotel` jaqsı adam aqıl oydıń kómegi menen, óz boyına tán múmkinshiliklerdi óz háreketinde kórsetip, ózine jol ashıp alatuǵın adam. Al gúnakarlıq, hálsizlik, óziniń kúshin durıs paydalana almawshılıq degen edi.

2. Kewil quyashı-ádeplilik aynası.

Adamzattıń júreginde ózgermeytuǵın bir kásiyeti bar. Ol adamnıń ata-anaǵa qatnası, oǵan hámме wakit húrmeti hám izzeti. Sebebi hár bir adamnıń atası hám anası bar. Olar onı joqlıqtan barlıqqa keltirgen. Sonıń ushın adam óz ata-anasına minnetdar hám qarızdar. Sebebi «ataǵa ne kılsań, aldına sol keledi» degen aksiomanı hár bir insan óz qálbine jámlep, júreginiń tórinde saqlaydı. Ataga qarap ul ósedi, anaǵa qarap qız ósedi. Sonıń ushın házireti Nawayı: «Basıńdı pida qıl ata basına» dep, ata hám ananı ayǵa, quyashqa teńegen. Al ataqlı Berdaq babamız:

Ata anańdı qádirle

Ólgenińshe jaqsı sóyle

Mal tapsań torqaǵa bóle

Óserinde jaqsı balam deydi

Al Ájiniyaz saparǵa shıǵıp keterde atasına mınaday dep múrájet etken:

Mında bir ırzaman ata men senden,

Kelermen shıqpasa janım bul tánden

Seniń bel mádarıń kewil kuwanışın

Gamxorım atajan qolıń ber endi.

Totalitarizm dáwirinde ákelik húrmetke aytarlıqtay itibar berilmedi. Partiya ákeden góre, hayaldı hám balanı kóbirek tıńladı. Olardı húrmetledi. Atasın «xalıq dushpanı» dep tutıp bergен Pavlik Morozovqa estelikler ornatıp, atı máńgilestirildi. Qaraqalpaqstanda da ákesin qızillarǵa tutıp bergен balalardı maqullap kórkem shıǵarmalar dóretildi. Hayalı «erim maǵan dıqqatsız bolıp baratır» dep arza berse boldı, ol kisige partiyalıq shara kórilip, isten alınıp abroyı ayranday tógiler edi. Hayalı ashıwılsa, erine «ajirasaman», «aliment alıp kózińniń mayın aǵızaman», «perzentlerińdi kórsetpeymen» dep qorqıtatuǵın edi. Nátiyjede shoralar dáwirindegi emansipatsiya, hayal hám erkektiń teńligin nadurıs túsiniw, huqıqıy teńlikti turmıstaǵı teńlik penen birdey dep esaplaw erkeklerge ádewir qıyınshılıqtı tuwdırdı. Bul olardıń shańaraqtaǵı basshılıq roliniń ekinshi tárepke óte baslawına sebepshi boldı. Sotsiologlardıń izertlewlerine qaraganda «máskúnem» bolǵanlardıń kópshiligi shańaraqta abroyınıń tómenliginiń payda bolar eken.

Erkeklerdiń ishkilikke jaqınlıǵı, onıń máskúnemshilikke beriliwi, ǵázendeligi, solay etip shańaraqta sıрын aldırıw da, bán shegip, náshebentlik penen shańaraqqa zálel keltiriwi sıyaqlı illetler de ákeniń rolin tómenletti. Jumıstaǵı ádalatsızlıq, turmıstaǵı jetispewshilik, ákeniń keypin buzdı. Ol, álbette, shańaraq psixologiyasına tásir etti. Ákeni awırıw qıldı, temekige, nasıbayǵa, araqqa, basqa da náshelerge alıp kelip, onıń káddin búkti. Belgili shayır Tlewbergen Jumamuratov bılay degen edi:

Kóp oqıp, kóp bildim bul azlıq etti,

Axmaq hámel menen ustazlıq etti.

Bunday jaǵdaydaǵı kewildiń abırjıwı da ulıwma ádalatlılıqtıń, ádilliktiń buzılıwı da ákeniń sawlatına hám húrmetine tásir etti. Ata bilimi, ata abroyı,

ekinshi orınǵa shıqqannan keyin, kimde hámel bolsa, ol bilgish boldı. Ol atalardan da artıq sıylandı. Sonlıqtan bolsa kerek xalıqta «Miyman atańnan da ullı» degen maqal payda boldı. Miymannıń ullılıǵı durıs edi. Ol ırısqa -nesiybe. Ol dástúr, úrp-ádet. Lekin qanday miyman bolsa da, seni dúnyaǵa ákelip, álemniń jarıǵın kóriwge sebepshi bolǵan atadan artıq, dep esaplaw bul ádeplilikten emes edi. Ol múmkin, «miyman atańday ullı» degen sóz bolǵan da shıǵar. Ondaydı óz mápi ushın buzıp aytıwshılar bizde ushırasadı. Usıǵan baylanıslı shoralar dáwirinde payda bolǵan: «ákeniń eń jaqsısı jezdedey boladı» degen maqaldı da paydalanıw pátuasızlıq hám qıyaldan shıqqan kemsitiwshilik bolıwı itimal.

Bunnan «elimizdeki barlıq erkek óz minnetin tolıq orınlamay atır, jılawdı qatınlarǵa uslattı, yamasa ózi ekinshi orınǵa awmastı» degen túsinik kelip shıqpaydı. Oshaǵına haqıyqat basshı, shańaraqtı jiptiktey basqarıp, onıń párawan turmısın shólkemlestirip, shańaraq aǵzalarınıń wazıypaların óz ornınan qoyıp, onıń húkimdarı bolıp júrgen erkeklerde az emes. Olar óndiriste de, shańaraqta da, qatar qurbıları arasında da abroylı. El rawajına qosıp atırǵan úlesi de úlken. Soǵan qaramastan ullı ákeniń obrazınıń poeziyada derlik sáwlelenbewi, sazlarda shertilmewi, jámiyetlik pikirde ardaqlanbawı bizde shoralar dáwirinen qalǵan miyras dep esaplawǵa bolar edi.

G`árezsizlik ideologiyası xalqımızdıń tábiyatına tán bolıp. arız-w-talapların kórsetetuǵın milliy qásiyetlerdi zaman talabına tiyisli jáne de bayıtıwda «ata-ana, mákán, ulıwma jámaátke joqarı húrmet itibardı» paydalanıw kerekligin talap etken jaǵdayda ataǵa da xúrmetti óz ornına qoyıw, milliy ózligimizdi qayta tiklewdiń, yaǵnıy milliy ideyamızdıń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı.

Álbette, atanıń shańaraq aldında burışı joqarı hám abroylı. Kóp jaǵdayda shańaraqtıń qurǵınlıǵı, onıń abadanlıǵı ákege baylanıslı. Sonlıqtan qádriyatlarda «ata-baba» degen sóz muxaddes. «Ata-ana» sózinde de aldında ata turadı. Tilewxana-meshitlerdiń, sıyınıw jaylardıń kópshiligi, yaǵnıy Hákim ata, Dawıt ata, Toqpaq ata, Sultan baba x.t.b. basqalar sıyaqlı sharapatlı orınlar «ata» dep atalǵan.

Xalıqta «Ata razı-quday razı», «Ata ǵargısı ok» delinedi. Sonlıqtan ayıplı balanı «ataña aytaman» dep qorqıtadı. Shańaraqta áke izzetlenip tórde, qalın

tósekte otıradı. Ol taǵamdı jewdi baslamaǵansha, heshkim tabaqqqa qol urmaydı. Onı ázizlew ananıń parızı, ul-qızlarınıń perzentlik wazıypası. Hádislerde «atanıń duwası emes, ǵargısın alǵan perzenttiń eki dúnyası da kúyedi» delingen. Shınında da atanıń júregın awırtıw jaman aqıbetlerge alıp keletuǵınlıǵı haqqında tariyxta hám turmısta mısallar kóplep ushırasadı. Belgili Supı Allayar bılay jırlaydı:

Aspannan isi túsip qılsa da haqqıńa dwa,

Eger atań riza bolmasa, táwbeń qabıl bolmas sirá.

Qansha táwbe qılǵanıń, zıyaratlırınıń paydası joq, eger ákeń riza bolmasa, dep hár kim óz ákesin kim bolıwına qaramastan húrmetlep, onıń menen shadlanıp quwanıwı adam ádepliligi ekenligin kórsetedi.

«Atalar sózi-aqıldıń kózi» deydi xalqımız, demek onıń aqlı jámıyetke hám shańaraqqqa da júdá zárúr. Atalar ellerdi talay ret apatshılıqtan saqlap qalǵan. Shańaraqtı dúzegen hám háwijlendirgen. Sonıń ushın da «ǵarrı bilgendi bári bilmeydi», «G`arrısı bar úydiń perishtesi boladı» dep tastıyıqlaydı. Supı Allayar: «Atań mártdur sen atańdek xızmet qıl, yamanlıq áylegenge yaqshılıq kıl» dep atanıń, yaǵnıy ákeniń jámıyet rawajında, ósiwinde, tınıshlıǵında, tabısında áhmiyetin joqarı kótergen. Sonlıqtan xalqımız ózleriniń ullarınıń kelesheğine zor úmit penen qarap atların Atanazar, Ataulla, Atabay, Atamurat dep qoyǵan.

Ata shańaraqtıń úlgesi retinde onıń halallıǵı, rasgóylyǵı, adalatlıǵı, isbilermenligi, qattı qollıǵın tárbiyalawdın ólshemi. Xosh jaqqaslıq arqalı shańaraqtı támiynley almaytuǵın ákeniń abroyı pás boladı. Shańaraqtı baǵıp, isin shólkemlestirip otırǵan ákeni kórgen ul, onıń tapqanın ılayıqlı etip jaratqan ananı kórgen qız, álbette, óz aldına shańaraq qurǵanda óziniń kórgenin islep, baxıtlı boladı. Sonıń ushında «uyada ne kórseń ushqanda sonı ıleseń» dep durıs aytkan hám onday balalardı «kórgenli» dep bahalaǵan.

Áke kásibin tańlaǵan perzenttiń ómiri shıraylı boladı. Ol óz úyinde kásipke tayınlanadı. «Ata kórgen oq jonadı, Ana kórgen ton pishedi» dep aytqan sózlerdiń janı bar. Ol tek ákege húrmet ǵana emes, al rawajlanıw dáregi de, yaponlarda «paternalizm» degen ideya bar. Ol jumısta «ata-perzent» úlgesi, yaǵnıy olardıń ata kásibine berilip onı dawam etiwı hám rawajlandırıwı.

Bunıń hámmesi ata-anaǵa dıqqatlılıqtı, onıń kewlin baǵıwda hám húrmet qılıwdı ulıǵlaydı, insanda adamgershilik ádebin oyatadı.

3. Haq kewillilik adamgershilik gúldástesi.

Haq kewillilik insannıń jaqsı páziyletleriniń biri. Haq kewil adam basqalardıń ıǵbal baxtına, olardıń xızmetine hám onıń jeke ómirindegi jeńislerine óziniń tabısı, óziniń jemisi retinde qarap, oǵan quwanadı. Ol adam kisilerdiń baxtında jámiyettiń baxtıń sáwlelendiretuǵın insan. Ol adam hámmeniń isi júrissin, meniń xızmetim, meniń tabısım qala berdi, hámmeniń tabısı bolsın, hámmeniń tabısı meniń tabısım, dep isenedi. Ol birewdiń kómek sorawın tiletpey-aq, óziniń haq kewilligi menen kómek beriwge tayar turadı. Bunday adamdı xalıqta «haq júrek adam» dep ataydı. «Haq júrek erdiń ózi eken». Ol adamlardıń uqıplılıǵın, talapshańlıǵın, dáwletliligin, bir-birew menen doslasıp qatnasıwın, járdemin, sıylasıǵın tábiyǵıy dep esaplaydı. Haq kewil adam aq kókirek, kewlinde kir joq, ótirik aytıwdı, aldawdı bilmeydi. Onıń ruwxıy dúnyasında ataqqa qumarlıq, maqtanshaqlıq, kisini mensinbewshilik, tákabbırlıq bolmaydı.

Haq kewillik-kókiregi qara, «mende joq nárese sende ne ushın bolıwı kerek», «men jaman turaman, sen nege jaqsı turıwıń kerek» degen qızǵanshaqlıqtıń qarama-qarsısı qásiyeti.

Islam dini qızǵanshaqlıqtı qattı qaralaydı. Sebebi, qızǵanshaqlıq kisilerdiń ortasında mexrbanlıqtı joq qıladı. Ondaı adam óz-ara járdemdi, mehir-miriwbetti jek kóredi. Biyshara, kambaǵal adamlarǵa járdem beriwdi oylamaydı. «Qaysı xalıqta, qızǵanshaqlıq bolǵan bolsa, ol xalıqta óz-ara járdem bolmaydı» deydi islam dini. «Bolar eldiń balaları birin-biri batır» deydi, «Bolmas eldiń balaları birin-biri qatın deydi» degen biziń xalqımız.

Baqıl adam-sarań, qıtımır jáne kewli tar keledi. Baqıl adam baylıqqa bekkem jabısıp alǵan menen ol kambaǵallıqta jasaydı. Sebebi, baylıqtı toplap, onnan paydalanbay júriw de kambaǵallıqtıń bir túri. Báلكim, eń jaman túri. Islam «Baqıl kisi xor boladı, adamlardıń ǵarǵısına ushıraydı» dep nasıyatlaydı.

Demek, kimde-kim kewlim tınısh, ómirim mashaqatsız, denim saw bolsın

dese, baqıllıqtan, yaǵnıy ishi tarlıqtan, kóre almawshılıqtan, qızǵanshaqlıqtan waz keshiwi kerek. Sebebi, ol adamdı azdıradı, dosların qashıradı, abroyın tógedi hám álbette, den-sawlıǵına tásir etedi.

Qabusnamada mınaday hikaya bar.

Arıslan ayttı: - Shaxlar sarayına jaqın adamlardıń isi hámme waq patas. Olar bir-birewin kóre almaydı, bir-birewlerinen qızǵanadı. Qızǵanıw, kúnshilik bul sonday bir ot, eger ol tutansa hámmesi, bári teń janadı. Qızǵanıwdıń, kúnshiliktiń aqıbeti sonday, bir-birewin kórerge kózi bolmaǵan úsh adamnıń qıssasındaǵıday, qızǵanıwshı, kúnshil ózine de ráwa kórmey qoyadı.

Arıslannıń anası soradı: -U`sh kúnshil ne qılǵan eken?

Arıslan ayttı: -Bir-birewine joldas bolıp úsh adam saparǵa shıqqan eken deydi. Jası úlkeni qalǵan ekewine ayttı: -Siz ne sebep óz waqtıńızdıń ráhátinen keship sapar qıyınshılıqların qáledińiz? Birewi ayttı: -Men bir jerde jasaytuǵın edim. Oylanıp-oylanıp aqırında az ǵana waqıtqa bolsa da watannan shıǵıp ketsem, kórip qızǵanatuǵın nárselerdi kórmey, qızǵanbay, qoya qalsam degen qararǵa keldim.

Ekinshisi ayttı: -Men de sol sebepli usı joldı tańladım. Eń jası úlken ullısı da sol sebepli shólge shıǵıp ketkenin aytıp berdi.

Bul úsh kúnshil bir-birewi menen tabısqanına quwansıp jolǵa rawana boldı. Bir kúni joldan bir shıjlan altın tawıp aldı. Awızbirshilik penen altındı bólisip alıwǵa qarar etti. Biraq hár qaysısınıń qızǵanısh otı janıp, basqasınıń alatuǵın úlesine kóz tige basladı. Solay etip bir kún, bir tún jazıyrama ıssıda, ash, shóllegen, uyqısız xalında jánjellesti. Erteńine sol átiraptıń patshası awǵa shıqqan edi, máhremleri menen sol jerden júrip ótti. Patsha úsh kúnshildi kórip awxal soradı. Olar hámme gápti aytıp berdi: - Biz úshewimiz de qızǵanısh otına kúyemiz, janamız sol sebepli watannan juda bolǵan edik. Mine, endi tawıp alǵan altınlardı bólistiriwde aramızda kelispewshilik shıqtı. Bul altındı bólip bere alatuǵın adamǵa mútáj bolıp turǵanımızda mine shaxtıń ózi ǵayıptan kelip qaldı.

Patsha ayttı: -Hár qaysıńız ózlerińizdiń qay dárejede qızǵanshaq ekenligińizdi sóylep beriń, sonda qızǵanıshıńızdıń dárejesine qarap altındı bólip beremen.

Birewi ayttı: - Meniń qızǵanıshım sonıday kúshli, hesh waqıtta birewge

miyrim-shápáát qılǵandı hám hesh bir adamnıń waqtınıń xosh bolǵanın qálemeymen.

Ekinshisi ayttı: -Sende qızǵanıwdıń ózi joq eken. Men bolsam birew-birewge óz dúnya malınan berse janım shıǵıp ketedi.

U shinshisi ayttı: -Sizler ekewińiz de qızǵanıstan biynesip ekensizler. Maǵan birew jaqsılıq etse, basqalarǵa da jaqsılıq qıladı eken, dep kúyip ketemen.

Patsha bulardıń ishiniń qaralıǵına xayran qalıp ayttı:

-Sózlerińizge qaraǵanda bul altın sizlerge haram. Sizlerdiń hár qaysısıńızǵa ılayıq azap-uqıbet kerek. Birewge miyrim-shápáatti qálemegenniń jazası sol: onı jaman atlı etip, bul dúnyanıń jaqsı nárselerinen maxrum etiw kerek. Birewge-birewdiń bergenin kóre almaǵan adamdı óltirip, onnan qutilǵan jaqsı. Ózgeden de, ózinen de qızǵanatuǵın adamdı dúnyadaǵı barlıq azaptıń túrleri menen qıynap-óltiriw kerek.

Shaxtıń buyırǵı boyınsha, birinshi qızǵanshaqtı basın tómen qaratıp astı, ekinshisiniń basın kesti, úshinshisiniń denesine záhár súrtip áptapqa qaratıp qoydı. Solay etip, qızǵanshaq úsh adamdı jazaǵa gırıptar etti. Qızǵanısh-dawasız dárt. Qızǵanıwshı hámme waqt birewdiń shadlıǵınan, ráhátinen qapa boladı, ishi kúyedi. Qızǵanısh sonınday bir jaman qásiyet, onıń kesirinen adam ózine de jaqsılıqtı ráwa kórmey qaladı. Shaxlar sarayına jaqın adamlardıń isi buzıqlıq, qızǵanısh, jamanlıq, arzagóylik hám bir-birewin jamanlawdan ibarat. Olar kúni-túni bir-biriniń izine túsip, bir-biriniń ústinen ósek aytadı. Kim sheber, uqıplı bolsa, sol tuwralı kóp mısh-mıshlar tarqatadı.

Honer iyelerin hámme waqta uqıpsız, qızǵanshaq, kúnshil, jaman adamlar ayaq astı qıladı, olar pás adamlardıń jek kórinisine, ǵázebine ushıraydı. Uqıpsız, qızǵanshaq, kúnshil, jawız, pás adamlar jaqsı adamlardı nabıt etedi. Ashkóz saqıydı kórse, nadan alım menen májilis qılsa, aqmaq aqıllı menen sóylesse, júregi oynap, qanı qaynap ketedi. Uqıpsız adamlar óner iyelerin jerge urıp, olardı gúnakar etip kórsetiwge háreket etedi. Diyanattı jinayat etip kórsetedi. Baxıttıń quralı bolǵan honer hám baxıttı baxıtsızlıq quralına aylandıradı.

Baqıllıq qaydan payda boladı? Bul, álbette, qan hám jan arqalı adamǵa

keletuǵın fiziologiyalıq qubılıs emes. Náreste tuwılǵanda bolajaq qásiyetler atananıń, shańaraqtıń, basqa da eresek adamlardıń tárbiyasına baylanıslı boladı. Olar balanı qadaǵalap, durıs tárbiyalamasa, mektep tárbiyashılarına da qıyınǵa soǵadı. Hár bir ata-ana óz balasın jaman bolsın dep qaramaydı. «G`arǵa óz balasın appaǵım, kirpi óz balasın jumsaǵım» dep súymeyme? Onıń kemissiz ósiwin, shańaraqta, ómirde baxıtlı bolıwın oılaydı. Sol tábiyǵıy arzıw-árman menen geypara shańaraqlar, ata-analar balaların kishkentayınan baslap quwırshaqtay qılıp qoyadı, qolların suwıq suwǵa batırmaydı, álpeshleydi, erketay qılıp tárbiyalap, tentekti keltirip shıǵaradı. Nátiyjede bunday balalar ishi tar, zıqna, qızǵanshaq bolıp shıǵadı. Bularda barına qánaát etiw, joqqa shıdaw, qayıl bolıw qásiyeti jetispeydi. Kerisinshe kewli kúsegen nárselerdi islep, hár qanday da jol menen (geyde haramlıq jollar menen de) bolsa da maqsetine jetiwge urınadı.

Eger usınday jaǵdaydı sezip balanı tuwrı jolǵa salmasa, ol bala ruwxıy jaqtan da, fizikalıq jaqtan da mayıp boladı. Bunday balalar ata-anasınıń abroyınan hawalanıp, hesh kimniń aytqanına qulaq aspaydı. Mektepte klasslasların, hátteki muǵallimlerin de kózge ilmey, jámaáatte ózin basqalar menen teń tutıwdıń ornına pisent etpey ketedi. Bunday minez-qulıq turmıstıń qıyınshılıqlarınan qorqatuǵın, «awırdıń ústi menen, jeńildiń astı menen júretuǵın» bir paralarǵa tán bolıp, qaladı. Yaǵnıy, olar turmıs mashaqatlarınan qorqatuǵın bolıp, qıyın iske baspaytuǵın, miynetti súymeytuǵın bolıp shıǵadı hám jeńil, ańsat jol menen tirishilik etiwge urınıp, óziniń insanlıq wazıypasın, jámiyet aldındaǵı minnetin umıta. Nátiyjede mayda alayaq, jalatay, kóre almaytuǵın adamǵa aylanadı. Bular ómirden abroy taba almaǵanı ushın, dógerektegi adamlardıń húrmetine ılayıq bola almaǵanı ushın, basqalardıń ómirindegi, miynetindegi tabıslarına, el arasındaǵı tapqan húrmetlerine ızalanıp, ishleri kúyip qaraydı.

Bulardıń hámmesi adamgershilik printsiplerine tuwra kelmeytuǵın illetler bolıp esaplandı.

4. Miyrimlilik-kewil filosofiyasınıń ólshemi.

Biziń elimizge shoralar dáwiri miyrimsizliktiń urıǵın septi. Sebepsiz, jıpa-jeksiz quwdalawlar, qataǵanlar, repressiyalar, eriksizlik, huqıqsızlıq, bir-birewdiń

ústinen domalaq arzalar, birin-birine ańlıtıwlar adamlar arasında ákesine de isenbewshilikti tuwdırıp qoymastan, birewdiń táǵdirine itibarsızlıqtı, biypárwalıqtı, adamnıń nalasına tas bawırılıqtı, súrbetlikti keltirip shıǵardı. Basqarıwdaǵı byurokratizm, administrativlik usıl, stoldıń kúshi adamlardı hijran otına salıwı, dadınıń jetpewi onı qattı kewilli qıldı.

Nátiyjede, hátteki áke-sheshesin de qorlaytuǵın, ólse de qaramaytuǵın, olardı mayıplar úyine aparıp taslaytuǵın, yamasa tuwǵan balaların dalaǵa, yaki tuwıw úyine qaldıratuǵın tas bawırlar, reyimsizler payda boldı.

G`árezsizlik tiykarında ózligimizge qaytıwımız benen, burın elimizdiń turmıs qálpine aylanıp, olardıń muratı bolǵan miyrim-shápáátlilikti qayta tiklew wazıypası qoyılıp, ol milliy ǵárezsizlik ideologiyasınıń tınıshlıqtı, doslıqtı, adalatlıqtı bawrıkeńlikti táripleytuǵın ideyasınıń tıp saǵası, filosofiyalıq deregine aylandı.

Miyrim-shápáát keń filosofiyalıq túsiniq. Ol insannıń qádirine jetiw, hal sorasıw, adamnıń awırın jeńil etiw, qayır-saqawatlıq kórsetiw, jetim-jesirge saqıy bolıw sıyaqlı páziyletlerdiń jıyınıǵı.

Shınında da miyrim-shápáát bul tárbiyalawshı, jigerlendiriwshi kúsh. Sonlıqtan xalqımız: «Mehir tasqını dár`yadan kúshli», «Mehir temirdi eriter, qáhár tastı jarar» dep úyretken.

Demek hár bir adam bir-biri menen miyrimli is alıp barıp, bir-birine sharapatı tiyse, kem támiynlengenlerdiń ǵáriypliginiń sebebin ashıp, onı jaqsılawdıń jolın kórsetip, hálsizlerdi jigerlendirse, ruwxlandırsa, kelesheğine isendirse bul ájep miyrim-shápáátlıq boladı.

Turmısta aqsaqlardıń futbol oyınların, yamasa juwırıwdaǵı tabısların, sholaqlardıń mashina aydawların, gereńlerdiń nama shıǵarıwların h.t.b. sol sıyaqlılardı bilemiz hám kórip te otırmız. Bul álbette bir-birewge miyrim-shápááttiń nátiyjesi.

Shınında da, adamlarǵa saqıylıq kórsetip, awqat beriw, sıylıqlaw miyrimliliktiń belgisi. Lekin oǵan qosa olarǵa shın kewilden qatnas xızmetlerin joqarı bahalap, hátteki aqıllasıp, miyribanlıq islense, onıń awırı jeńillesedi dártine dárman boladı. Sonıń ushında «Taǵamıń túske jetpes, mehrin esten ketpes» degen

gáp bar.

Miyrim-shápáát bul eń dáslep tuwrılıq. Birewge qatnasta tuwrı bolıw. Adam haslında tuwrılıq shaydası. Sáwbetlesiw arqalı ótirikke, ósekke, jalatayshılıqqa qarsı pikirler menen adamlardı tárbiyalaw, joldan shıqqan nadanlardı ayaw, jaqsı sóz benen jaqsılıqqa qaytarıw, jandı semirtiw-miyrim-shápáátıń bir túri. Muhammed áleyxissalamnan bir adam: «Men nadanman, maǵan dinge paydalı bir nárseni úyretıńız» degende, ol: «Allaǵa isen hám isinde tuwrı bol» degen eken. Demek, tuwrı jol ómir shıraǵı, insan parızı. Tuwrı adam jalǵan sóylemeydi, birewdi aldamaydı, hiyle qılmaydı. Demek, ol adamlar arasında miyrimli, itibarlı hám qádirli insan.

Miyrim-shápáát ilaxiy bir tuyǵı, babalarımız dástúri. Olar tas bawır qattı kewilli emes, kerisinshe, mehriban, jumsaq kewilli bolǵan hám oǵan tárbiyalaǵan. Islam payda bolıwdan-aq miyrim-shápáátıń bayraǵın kótergen. Sebebi, áweli arablar zalım hám nadan bolǵan. Toqtamaytuǵın urıs, birin-biri óltiriw, qız balalar tuwılsa, olardı tiriley jerge kómiw keńnen taralǵan waqıtta islam dini adamlardı miyrimanlıqqa shaqırdı, tas bawırlardı eritti, insan kewillerin jumsarttı.

Ata-ananı sıylaw húrmet etiw xalqımızdın ázeliy ádeti hám iqtiyajı. Shayırlar: «Miyrimanıń ata-anań, onnan artıq hesh bolmadı» (Berdaq) dep jırladı. Men jaqında usınday tárbiyanı kórgen bir yar-dosımdı ushıratıp qaldım. Meni kóriwden kózinen jas alıp: «Ákemnen ayrılıp, birotala jetim bolıp qaldım. U`yimdi toltırıp, tórimniń jarasıǵı, bala-shaǵamniń perishtesi bolıp otırar edi. Hámmemizge miyrim-shápáátli, qońsı-qobalarǵa múnásibette ádalatlı edi, dep qamsıqtı. Ákeń neshede edi? - dep sorasam: - Ele tándar edi, úyden kirip shıǵıp mal-halǵa da qarar edi, hámmemiz ushın aybat edi. Bizlerge mádetker edi, -dep qamsıǵıwın dawam etkende, men onnan taǵıda óziń neshe jasqa keldiń dep soradım. Sonda ol bunnan eki jıl burın payǵambar jasın ákemniń tirisinde belgilegenimde, onıń qanday quwanış penen úlken dástúrhan jaydıǵanın aytpaysañba» dep kóziniń jasın súrtti.

Sonda men oǵan «Ákeńniń iymanıń bersin», seniń bunday miyrimligin balalarına ótsin. «Atańa ne qılsań, aldıńa sol keledi» degen, júdá bir miyrim-shápáátli insan ekensiz, degenimde «qudayǵa shúkir balalarım da júdá miyrimli,

«anası hám maǵan janların úzip turadı» dedi. Mende ishimnen qanday miyrim-shápáát, qanday hasıl tárbiya, qanday adamgershilik dep kewlim tolıp, aramızda sonday adamlardıń bar ekenligine riza bolıp kóterińkilik penen kettim.

Miyrim-shápáátlik tek adamlar arasında ǵana emes, al adamlardıń haywanatlarǵa qatnasında da kórinedi. Zardushlik hám islam dinlerinde haywanlarǵa miyrim-shápáátli bolıwdı, olardı qorgawdı, úy haywanların ash yamasa suwsız qaldırmawdı, olarǵa azap bermewdi tapsıradı. Miyrim-shápáátliktiń tiykarı ádalatlıq, bir-birewge ádil qatnas, tek ádalatlıq arqasında sıylasıq húrmet, isenim payda boladı. Ádalattı qorgaw, zań-nızamdı uslawǵa shaqırıw, jıyanayattan qaytarıw, bul da úlken miyrimanlıq bolıp esaplanadı. Ásirese házirgi bazar qatnasları zamanında, miynet penen kapital yaǵnıy is beriwshiler menen islewshilerdiń ara-qatnasındaǵı ádalatlıq miyrim-shápáátli tiykarında dúziliwi lazım. Eger jumıs beriwshi miyrimli bolmasa, jumısshınıń halına nemquraylı qarap, onıń táǵdirine itibarsız bolsa, onda arada qarsılıq kelip shıǵıp, onnan óndiris te, jámiyet te, uttıradı. Sonlıqtan hár kim

Temanı bekkemlew ushın sorawlar

1. Kewil degen ne?
2. Haq kewillilik degen ne?
3. Miyrimlilik-kewil filosofiyasınıń ólshemi degen ne?
4. Miyrim-shápáátlik degen ne?

5 -TEMA. DOSLIQ HÁM TATIWLÍQ MÚRIWBET FILOSOFIYASÍ.

Reje:

1. Doslıq filosofiyası.
2. Tatiwlıq-ádepli ómir.

Tayanish túsinikler: ádep, filosofiya, doslıq, tatiwlıq, adamgershilik, tuwısqanlıq, qaraqalpaq poeziya, miyrimlilik, haq kewillik, insaniylyq

1. Doslıq filosofiyası.

Keshegi totalitar túziminde doslıq sezimi jasalmalı tús alıp, ol shaymalangan edi. Doslıqtıń joqarı áhmiyetin túsingen hákimiyat onı jasalma túrde kommunistlik qurılıs wazıypalarına baylanıstırdı hám jaslardı ásirdeń «doslıq» qurılıslarına shaqırdı. Onday doslıqtıń ómiri kelte boldı. Dúnyağa kóz-qarası, úrp-ádetleri kewil keshirmeleri tuwra kelmegen doslıq buzıla berdi. Ol dáwirde adamlardan ata-babalarımızdıń kórsetken, júrek hámiri menen erisilgen eń jaqsı paziylet, shın ıqlas, mehir-muxabbat, sezimlerinden payda bolğan sadıqlıq penen suwǵarılğan janlı doslıq talap etilmedi. Nátiyjede doslıq sezimleri hálsizlienip, adamlar qalay tez arada dos bolsa, solay etip tez ajırasıp ketti.

Ǵárezsizlik sharapatında ózligimizge qaytıw arqalı ádep-ikramlılıqtı qayta tiklew múmkinshiligi payda boladı. Endi insanlar doslıq seziminde óziniń tıp saǵasın izley basladı. Onıń ázeliy tiykarları qaytalanıp, tárbiyanıń úlgesi retinde júzege kelip, doslıq seziminiń qudiretli kúshke aylanıwına sebep boldı.

Adamnıń kewli názik, júregi áziz. Ol hámme waqıtta quwanışlarında hám táshwishlerinde óziniń qasında bolatuǵın haq kewil pikirles, ǵamxor, dártles kisige zárúrlık sezedi. Ol tabılsa, onı dos dep ataydı. Adam dossız jasay almaydı. Sebebi doslıq insandı ruwxıy tárepten qollap-quwatlawshı, ómir jolında onıń awır júgin jeńilletetuǵın, ǵam-táshwishlerinde kewlin alatuǵın, keyiplerin kóteretuǵın ullı ǵamxorlıq. Insanda hár qıylı kúnler boladı. Onday jaǵdayda ata-ana hám tuwǵan-tuwısqanları menen bir qatarda doslarıńıń da qasında turıwı shadlıqqa-shadlıq

qosadı, qayǵını bólisip, onı azaytadı, adamnıń janına ruwxıy kúsh baǵıshlaydı.

Sonlıqtan belgili danıshpan U.Shekspir:

Ne jetedi naǵız dosqa hasılǵa,

Quwansań da, qayǵırsań da qasında,

Qıynaladı sen qıynalsań bolǵanı,

Uyıqlamasań uyıqlamaydı ol taǵı, dep kórsetedi. Al doslıqtı adamnıń tabiyǵıy qásiyeti retinde bahalaǵan Berdaq:

Basındı qos jaqsı dosqa,

Dos tappay hám júrme bosqa, dep úyretedi.

Ómirde haqıyqıy sadıq dos tabıw adam ushın úlken baxıt. Oǵan hámme miyasar bola bermeydi. Haqıyqıy dos geyde óziniń tuwǵan tuwısqanlarıńnan miyrimli hám itibarlı boladı. Dossız adam japıraqsız daraqqa usaydı. Danalar onday adamlardı bir ómir baxıtsız dep esaplaǵan.

Solay etip doslıq adamlar arasında maqsetlerdiń, ideyalıq kóz-qaraslardıń birligi, insannıń bir-birine umtılwı hám mápleriniń jaqınlıǵı, óz-ara birin-biri túsiniwge tiykarlanǵan qatnaslar tizimi bolıp esaplanadı. Ol tuyǵı eń ápiwayı hám eń ullı qádrیاتlardan bolıp, ol birden júzege kelmeydi, uzaq jıllar dawamında qáliplesip baradı. Ol jaslıqtan baslanadı, ómir boyına dawam etedi. Ásirese jaslıq tuyǵısı menen doslıq tuyǵısı biri-biri menen júdá baylanıslı boladı. Sonlıqtan «jaslıqtan bergem kewil basına bále bolar» degen qosıq ta jaslıqtaǵı doslıqtıń ótkirliǵin hám bekkemliǵin kórsetedi. «Kiyimniń tazası jaqsı, dostıń eskisi jaqsı» degen sóz de usı menen baylanıslı. Doslıq jolına kirerde adamlar áweli yarım dos boladı. Eger biri-birinen jaqsılıq kóre berse, keyin shın kewilden dos bolıpta ketedi. Dos bolıw túrli jaǵdaylarda payda boladı. Kóp jıllar qońsı turıw, birge oqıw, birge miynet islew, bir pikirles bolıw, armiyada birge xızmet qılıw, birge saparda bolıw, birge sport penen shuǵıllanıw jaǵdaylarında adamlar doslasadı. Lekin dos bolıw ańsat, onı saqlap qalıw qıyın. Doslıqtı saqlawdıń tiykarı ádeplilik, húrmet, izzet, qayırılıq, keshirimlilik, reyimlilik, shirin sózlilik, tuwrılıq, qoldan kelse kewilge tiymew. Sonlıqtan Ájiniyaz shayır:

Bir dostıńnan kewliń qalsa,

Ǵalet jazǵan xatqa meger dep doslıqtı qásterlew hám oǵan ixtiyatlı bolıwdı tapsıradı. Doslıqtıń illeti: baqıllıq, ósek, ekijúzlik, menmenlik hám satqınlıq.

Doslıq adamnıń milletine, dinine, mánsabına, bilimine qaramaydı. Ol biri-birin túsiniw, kewillerdiń, kóz-qaraslardıń tuwrı keliwi tiykarında júzege keledi.

Doslıqtıń eń áhmiyetli qásiyeti opadarlıq. Doslıqta sonday-aq muxabbatta da opanıń roli úlken. Sonıń ushın da qosıqlarda «opalı yardı» murat dárejesine jetkerip, «opadarın men bolayın» dep jırlaydı. Doslıqqa opalı adam Watanǵa da opalı boladı, al dosqa qıynet etken adam, xalıqqa da qıyanet etedi.

Haqıyqıy dos dostınıń tabıslarına tap óziniń jetiskenlileri sıyaqlı quwanadı, al ol jeńiliske ushırasa qapa boladı. Ol dostınıń kemshiligin betine aytadı. «Dos jılatıp dushpan kúldirip aytadı» degen sózdiń mánisinde sonda. Dushpan qáteni kórse de, kórmegendey boladı «basınan assın», «shermende bolsın» dep oylaydı. Abroyı tógilse ház etedi. Al dos ashtıp aytadı.

Doslardıń xalınan xabar alıw, olardıń isleri haqqında oylaw, olardı sıylaw, doslıqtı bekkemleydi. Birewler jaqsı dos tapsa, eski dostın tark etedi. Ol naduris, sebebi dostıń kópligi júdá paydalı, «mıń somıń bolmasa da, mıń dostıń bolsın» dep durıs aytqan.

Doslıqtıń shegarası boladı. Dostım dep ózińniń ishki sırıńdı, shańaraq sırın, xızmet sırın isenip ayta beriwge bolmaydı. Sebebi búgingi kúni ol dos bolıp, ertin dushpanıńa aylanıwı da múmkin. Keshegi sır-minez dostıń, seniń kúshli táreplerińdi de, hálisiz tárepindi de biletuǵın adam, búgingi kúni dushpan bolsa-ol baxıtsizlik. Sonıń ushın da «dostıńnan tap» degen ǵarǵıs, awır ǵarǵıs.

Adamlar ishinde haqıyqıy dos penen birge esheyin dos bolıp júrgenler de ushrasadı. Olar jeke mápti, belgili bir maqsetti gózlep ózlerin haqıyqıy dos sıpatında kórsetiwge háreket etedi. Onday adamlar hámeldarlardıń hámeli ushın, geyparalardıń baylıǵı ushın, aqıllı adamlardıń aqıllıǵınan paydalanıw ushın dos boladı. Onday adamlar mákkarlıq, námartlıq, eki júzlilik qılıp, ózine isengen kisiniń sırın hámmege jayadı.

Sonlıqtan Berdaq shayır:

Dostıń sırın dushpanǵa aytıp

El buzıwshı boladur sań,-dep námártlıktı qattı qaralaǵan. Námártler dostıń shadlı kúnlerinde, onıń qazan tabaǵına deyin aralasıp, onnan ayrılmaydı. Al onıń basına is túskende ózin shetke tutadı, yamasa mánsaptan tússe óziniń etken xızmetin jasırıw ushın onı órde de, ıqta da jamanlap júredi. Ol azǵınlar, sınap tay jılısıp, bir sózinde turmaytuǵın kimseler, hár qıylı hiylekerlik jollar menen, ekinshi birewlerdi isenimine erisip, dostın satqanlıqtan onıń álle kimlerdiń jarılqawına iye bolıp, mártebe, húrmet izzet izleydi. Ondaı adamlardıń hesh kimge payanı bolmaydı. Aqırında hámmeden ayırılıp, el xalıq aldında júzi qara atanıp, jámááttен, qol juwıp shıǵadı. Demek, esheyin qáwpeki, eki júzli dos dushpannan da betер qáwipli.

Tariyxtıń kórsetiwinshe, «nadan dostan, dana dushpan jaqsı». Dostıń nadanlıǵı, qıyanetkerligi dushpan qılıshınan da ótkir boladı. Ótken ásirdiń birinshi shereginde túrkmen basqınshıları qaraqalpaqlarǵa, shabul jasap mal-múlkin talap turǵan. Sonday shabuldıń birinde shımbaylılar qala sırtında túrkmenler menen atısıp jatqanda, bir nadan shımbaylı «dostımız», atqa minip alıp eki ortada shawıp júrip: «túrkmenler, qaraqalpaqlar sizlerdi jide menen atıp atır» dep baqırıp júrip, eldi qorgawǵa qıyanet etip dushpannan da jaman is qılǵan.

Sonlıqtan haqıyqat dos kim, dushpan kim onı bilip barıw turmıs talabı. Dostıń haqıyqıylıǵı hám qáwpekiligi insan basına awır kúnler túskende belgili boladı. Tabıslı, kewilli kúnlerde hámme birdey shadı-xorram boladı, lekin «sadıq dos miynette birge, káwpeki dos ráhátte birge» dep durıs aytıladı. Demek, turaqsız, paziyletsiz, eki júzli adamlar menen dos bolıwdıń aqıbeti jaqsılıqqa alıp kelmeydi, sebebi onda qásiyet bolmaydı. Olardı «nan dosları» dárejesinde bahalawǵa tuwra keledi. Sebebi olar tek dasturxan, ráhát, nannıń dosları ǵana bolıp, «ar namıs dosları» bola almaydı. Haqıyqıy dos dostıń namısı, arı ushın janın beriwge de tayın boladı.

Jaqsı, jaman adamlardı anıqlap biliw menen birge olardıń ekewi menen de doslasıwǵa umtılıw júdá áhmiyetli. Sebebi turmısta seniń isiń tek doslarǵa túsе bermeydi, geyde ómir zárúrliginde jamanlarǵa da isiń túsedi. Onı jaman degeniń menen, onıń jaqsı jaqları da bolıwı sózsiz. Lekin aqılsız adamlar menen dos

bolıwdan bas tartıw kerek. Sebebi onıń qılǵan islerin aqıllı dushpan da islemeydi. Danalardıń kórsetiwinshe: múribetli, opalı, ilimli kisiler menen dos bolǵan abzal. Sebebi onıń jaqsı paзиyleti saǵan da juǵadı. Sonlıqtında Ájiniyaz:

Jaman adam menen otırma-turma,
Hasla nakas penen hám joldas bolma
Qáirdan dostıńnan júzińdi burma

Basına kóterip taj eter seni dep durıs aqıl beredi. Sonday-aq danalar` eger sen jarlı bolsań, baylardıń arasınan dos izleme, ózińe ılayıq «dos tap» degen eken. Sonıń ushın da «Teń teńi menen, tezек qabı menen» degen sóz júdá tuwrı ayılǵan. Usıǵan baylanıslı belgili danıshpan Al`-Farabiy bilay depti:

Órge júrgen úlgili issinen,
Tańla hadal dos-óz teńińniń ishinen, yamasa danıshpan Júsip Balasúgini:
Ózińe qaray dos tańla,
Kúshińe qaray júk kóter dep úyretedi.

Lekin aqıllı adam-nadan adam menen, baqıl-saqıy menen, batır- qorqaq penen, isker-jalqaw menen dos bola almaydı. Sonlıqtan «Dostıń kim ekenin maǵan ayt, men seniń kim ekenligińdi aytıp bereyin» dep ayıladı eken. Sebebi dos-dosqa ayna bolıp esaplanadı. Doslarınıń dosları da seniń doslarıń. Biraq egerde dostıń seniń dushpanınıńdı jaqsı kórip qalsa, onnan saqlanıw kerek. Ol dushpan tárepin alıp, saǵan jamanlıq etiwi múmkin. Sonday-aq, seniń dostan da dushpan bolǵan dostan qáweterleniwiń durıs boladı.

Eger dostıń hesh bir sebebsiz saǵan giyne tutsa, onıń doslıǵınan dámeleniwge bolmaydı. Sebebsiz doslıqtan bas tartıwdan artıq jerkenishli, páslik bolmaydı. Egerde doslar arasında sál ǵana túsinbewshilik júz berse, pikirler qayshı kelse, doslar bir-birine keshirimli boladı. Ókpe-giynesiz qatnas jasap, kek saqlamaydı. Al kerisinshe, «túymedey nárseni túyedey etip» kópshiliktiń kózinshe kemshiligińdi betińe basıw kewil qaldıradı. Ásirese doslar arasında ótirik-ósek gápler, sıratтан sayıwlar, kópshilik aldında mısqıllap kúliw, dostan pútkilley tünildiredi.

Dostıń-dos, dushpandı-dushpan qılatuǵın adamnıń ózi. Danalar` lázzetli turmısta jasaw ushın shiyrin sózlilik, ándiyshelik, keshirimlilik, qolınan kelgenshe

dushpandı arttırmawǵa háreket qılıw kerek, dep úyretedi. Nabada birew dushpan bolıp qalsa, onnan heshte qorıqpastan ashıq hám jasırın islerinen óz uaqtında xabardar bolıp, sharasın izlep tawıp, dushpan menen gúresiw imkaniyatı bolmasa, dushpanǵa dushpanlıq qılıwdan ózin irikken maqul. Sonıń menen birge kúshsizben dep dushpan aldında dize búgiw de aqıllılıq emes. Dushpanǵa hámme uaqt óziniń jaqsı jaǵın da kórsetip, aqıl-oy, danalıq penen, isbilermenlik penen onı jeńip, óziniń hálsiz emesligińdi bildiriw kerek.

Ulıwma dushpanı joq insan baxıtlı insan. Dúnyada ayıpsız adam joq. Lekin sen uqıplı, adalatlı-múriybetli, ádep-ikramlı, miyrim-shápáátli, qayır-saqawatlı hám tárbiyalı bolsań sende ayıp az boladı, dosların kóp boladı.

Qabusnamada bılay delingen: Doslardıń isi tuwralı oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám miriwbet qıl, sebebi hár kim óz dosların yadta tutpasa, dosları onı yadında saqlamaydı, aqıbetinde ol adam hámme uaqıtta dossız qalatuǵın boladı. Hámme uaqt dos tutıwdı ádet qıl, sebebi hár bir adamnıń dostı kóp bolsa, ayıpları da bilinbeydi, jaqsı qásiyetleri kóbeydi. Biraq jańa dos tapqanıńda eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma, sonda hámme uaqt dostıń kóp boladı.

Iskenderden: «azǵana pul arqalı sonshama kóp mámleketti qanday jol menen ózine qarattıń» dep soraptı. Iskender: «Jaqsı qatnas, mámile menen dushpanlardı ózime qarattım, kelisim jolı menen doslardı jolǵa saldım, sol sebepli kóp mámleketti iyeledim» dep juwap beripti.

Dúnyada kemshiliksiz adam bolmaytuǵının bil, biraq sen saqawatlı, miyrim shápáátli bol, sebebi saqawatlı, miyrim-shápáátli adamlarda kemshilik kemirek boladı. Miriwbetsiz, paziyletsiz dos tutpa, bunday adamnıń qásiyeti bolmaydı.

Jaqsı menen jaman adamdı bilgil, ekewine de doslıq qıl, jaqsılarǵa kewil menen, jamanlarǵa til menen doslıq qıl. Sonda bul taypa saǵan doslıq penen qaraydı. Sebebi adamnıń qájeti tek dosqa ǵana túspeydi, adamnıń jumısı zárúrlikten jamanlarǵa da túsip qalatuǵın waqt boladı. Sonlıqtan bul eki taypanıń da doslıǵın ózine qaratıp al.

Márt keńpeylli, miriwbetli, ilimli, wapalı adamlar menen dos bolǵıl, miriwbetsiz, miyrim shápáátsiz, ilimsiz adamlar menen otırmaǵıl, bunday adamlar

menen otırıwdan jalǵızlıq jaqsı. Dostım kóp dep hámmesine úmit etip, kewil bere berme, aldına hám artına qaraǵıl. Doslarıńnıń kóz-qarasınan pikirinen ǵapıl bolmaǵıl. Eger seniń miń dostıń bolsa, sırttan qaraǵanda hámmesine sadıq sennen dosıraq adam bolmaǵanday bolsın. Bir dostıń seniń dushpanıń menen dushpan bolmasa onı dos demegil, ashna (tanıs) degil. Dostıńa doslıq waǵında bir náse úyretpegil, sebebi waqıt kelip dostıń saǵan dushpan bolıp qalsa, úyretkenińe pushayman jerseń. Birewdi kóre almaytuǵın qızǵanshaq adamlar menen dos bolmaǵıl, ókpe giyneshil, ishi tar, doslıqqa ılayıq emes qızǵanshaqtıń qızǵanıshı hasla ketpeydi hám hámme waq sennen narazı bolıp júredi.

2. Tatıwlıq-ádepli ómir.

Tatıwlıq adamlar, shańaraq, awıl, yaki topar aǵzaları arasındaǵı óz-ara mánáuiy, materiallıq qatnasıqlar bolıp, puxaralardıń ádep-ikramlıq ólshemlerinen esaplanadı. «Áǵáyın tatıw bolsa, at kóp, abısın tatıw bolsa as kóp» deydi xalqımız. Tatıwlıq tek tuwısqanlar arasında emes, al úlken kólemde, xalıqlar, milletler arasındaǵı qatnas bolıp adamzattıń, jámiyettiń rawajlanıwınıń tiykari esaplanadı. Ol qızǵanshaqlıqtıń dushpanı. Onıń mısallın xalqımız bılay súwretleydi: «olar sonday tatıw, birewiniń awzındaǵısın birewi alıp jeydi».

Tatıwlıq sotsiallıq rawajlanıwda júdá úlken áhmiyetke iye bolıp, óz-ara birlik, tınıshlıqtı támiynlewde, mápke qurılǵan birlikti iske asırıwda úlken áhmiyetke iye. Tatıwlıqqa erisken jámiyette kisiler ortasında haq kewilli mehir aqıbet, óz-ara járdem, ǵamxorlıq sıyaqlı múnásibetler ústemlik etedi.

Mámleketti basqarıwda barlıq puxaralardıń máplerin qollap- quwatlap is aparıw sotsiallıq turmısta tatıwlıqtı qarar taptırıwdıń áhmiyetli faktorlarınıń biri.

Tatıwlıq, jaqınlıq, awızbirshilik, bir maqset jolında milliy birlesiwdiń eń áhmiyetli shárti bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublika birinshi Prezidenti I.Karimovtıń «Watan birew, usı áziz Watan bárshemizdiki», «Watan sájdg kibi muxaddesdur», «Bizden azat hám abat Watan qalsın» degen hikmetli shaqırıqları tatıwlıqqa qaratılǵan nasıyat sózler. Túrlı din hám isenimdegi adamlardıń bir-birine baylanıslı múnásibetleriniń belgili bir normada bolıwı tatıwlıqtı támiynleydi.

Dúnyada urıs jánjellerdiń, jekkóriwshiliklerdiń alawızlıqtıń sebepleri kóbinese dinlerara qarama-qarsılıqlardıń kelip shıǵadı. Házir demokratiya printsipleri dinler arasındaǵı kelispewshiliklerdi joyıp, insanlar arasında tatıwlıqtı ornatawdıń shártin támiynlep beredi.

Milletara tatıwlıq Ózbekstan jámiyetinde milliy ideyanıń tiykarǵı printsipleri retinde tastıyıqlanǵan.

Jer júzindegi 1600 dan artıq milletlerdiń bar-joǵı 200 ge jaqını mámleketke birikkeni de belgili. Dúnyada milletara tatıwlıqtı támiynlew barlıq milletlerdiń máplerin, ruwxıyatın alǵa umtıwların tikkeley úyrenip barıw, siyasiy hám sotsiallıq turmısta olarǵa hámme uaqıt itibarlı bolıw menen iske asadı. Jáhán tajribesi milletlerara tatıwlıqtı támiynlewge bir jaqlama júzeki jantasıw milliy máselelerdi keltirip shıǵaratuǵının kórsetpekte. 2010-jılǵı iyuń ayındaǵı Qırǵızstandaǵı uaqıya bunıń ayqın mısalı boldı.

Ózbekstan territoriyasında erteden-aq kóp millettiń xalıqlardıń uákilleri jasaydı. Olardıń sanı 140 qa jaqın, bular ortasında ásirler dawamında milliy tatıwlıqtıń saqlanıp kiyatırǵanlıǵı xalıqlarımızdıń ázelden bawrı keńliginiń nátiyjesi bolıp esaplanadı

3 Doslıq hám tuwısqanlıq qaraqalpaq poeziyasında.

Ibrayım Yusupov shıǵarmaları doslıqtıń qúdiretli kúsh ekenligin hár sapar sıpatlap turadı. Onıń poeziyasında doslıqtıń tiykarı-opadarlıq, biyǵárez júrek hámirinen payda bolǵan shın ıqlas, mehr-muhabbat, birdemlik sezimlerinde kórinedi. Ómir ótkinshi, onıń ishinde opalı dos penen jasaǵan shaǵların eń baxıtlı, hesh nársege teń kelmeytuǵın demler-ómirdiń eń jaqsı máwritleri. Ol óziniń «Tok tawındaǵı oylar» degen qosıǵında:

«Ómir» degen xoshadaǵlı ármanday,

Kórgen qızıq, súrgen dáuran jalǵanday,

Yalǵanshınıń Tok tauına bir túnep,

Mánǵilikke sapar shekken káruanday,

Opalı dos penen ótken kúnleriń,

Sanawsız, ol asqabaq jep turganday» dep, bul ómirde doslıqtıń abzallıǵın

hám ondaǵı qatnaslardıń basqa shaǵlardan artıqmashılıǵın, uaqtıń sanawsız ekenligin ájayıp teńewler menen súwretleydi.

Doslıqtıń áhmiyetin hám zárúrligin I.Yusupov óziniń «Bir dostıń bolsın» degen qosıǵında:

Aqıl parasatlı, ǵoshshaq azamat,
Bolsın ózińnen de bir qádem ziyat,
Ol hám sennen alsın yosh penen quwat,
Asqar tau aybatıń-bir dostıń bolsın.

Temanı bekkemlew ushın sorawlar

1. Doslıq filosofiyası degende neni túsinesiz?
2. Tatiwlıq degende neni túsinesiz?
3. Búgingi kúnde milletlerara tatiwlıqqa berilgen itibar?

6 -TEMA. SAXÍYLIQ SABÍRLILIQ, AMANAT FILOSOFIYASI

Reje:

1. Saqıylıq-insanpárwarlıq.
2. «Sabır túbi sarı altın».
3. «Amanat aman saqlaydı».

Tayanish túsinipler: Saqıylıq-insanpárwarlıq, Sabır, Amanat aman saqlaydı.

1. Saqıylıq-insanpárwarlıq.

Insanniń eń gózzal sipatlariniń biri – saqıylıq. Bul sipat, insanǵa xizmet qiliwǵa bel baylaǵan úlken keleshekli kisiniń qásiyeti.

Hákim Uliqpanniń, Anushirwan patshaniń wáziri Buzurgmehrge bergen sawalların keltirgende minaday soraw hám juwaplarǵa aytarlıqtay kewil bóledi:

«Dúnyada eń baxitli adam kim?» degende wázir: «Ózin ádillilik penen,

saqiyliq penen bezegen adam» dep juwap bergen. Bul – haq kewillilik jaqsiliq basqalarda da bolsin dep gana qoymastan, oğan járdemesiw hám adamlarğa shadliq bağishlaw. Bul hámmesi ózimde bolsin «Meniń ati'm júre tursin, kisiniń ati' tura tursin» degen qásiyetke qarama-qarsi bolip, adamdi ulli mártebelerge umtildiratuğın qásiyet. Saqiyliq jámiyet aғzalari arasinda óz-ara muhabbati'n bekkemlewge úlken xizmet atqaradi'. Kerisinshe siqmarliq adamdi qolaysiz jağdayğa qaldiradi'.

Sen júdá bay adam bolıwıń múmkin, biraq hesh kim menen hesh nárseni bólisteseń sen siqmarsań. Onda seniń balalariń sağan jat, onda seniń qati'niń biytanis. Sebebi siqmar menen ushirasip bolmaydi'. Ol jabiq. Ol qashshan óz górinde tur. Ólgen adam. Siqmarğa qalay barasań. Sen oğan júreseń ol qashadi'. Ol hámme waqit birew jaqinlap qalmağay da dep qorqip júredi. Sebebi, bir nárselerdi bólistiw kerek. Hátteki, qol qisispada siqmardi táshwishlendiredi. Ol kim bilsin, dosliq payda bolip qalar, onda qáwiplilik payda boladi' dep oylaydi'.

Siqmar adam iqtiyatli, saq, birewge júdá jaqinraq keliwge ruxsat etpeydi. Ol adamlardi bir qashqliqta uslaydi'. Miyaq tartiw qáwipli, ol qashqliqta uslaydi'. Miyaq tartiw qáwipli, ol qashqliqti buzadi'. Ol eger ash bolsa oğan awqat beriw kerek. kúle shiraydi'ń ne keregi bar. Qattiliq tinishliq beredi, shigimsiz bolsin, qáwipli emes dep oylaydi'.

Demek, saqiy bolıw ushin bay bolıw kerek dep oylawğa bolmaydi'. Kerisinshe, siz bay bolğıńız kelse saqiy bolıwıńız kerek, onda siz ómirde kóp siyliqlardi alip júresiz. Raxmetnamalar esitesiz. Kóp adamlar menen kewillerdi bólesiz. Taza bolasiz. Saqiy adam taza, siqmar adam jabiq, sarań. Ol sózsiz patas boladi'. Ol aqpay qalğan xawizdiń suwına uqsaydi'. Oğan hesh kim kelmeydi, ol hesh kimgesuwın bermeydi. Onnan hesh kim suw almaydi'. Oni báhár suwğa toltirmaydi', suw pataslana beredi. Aqirinda quriydi. Kópshilik adamlar tap usınday boladi'. Adamlardi ózińızdegiler menen bólistiwge shaqirip saqiy bolıw úlken baxit bolip esaplanadi'.

Biykarğa jaza berme. Bir biygúnani jazağa sazawar qilmağaysań, hár nársesuwın ushin adamğa gázebiń kelmesin hám gázeplengen waqitińda ashiwdi basiwğa

ádetlen. Bir gúna ushin sennen keshirim sorasa, keshiriwdi ózińe lazim dep bilgil. Eger gúnakardıń ayibin keshirmey jaza berseń, seniń onnan qanshelli artıqlıgıń málım boladı'. Adamnıń gúnasin keshirgenińnen keyin oǵan keyimegil hám onın'' gúnasin hasla esińe almaǵıl, óytpeseń gúnasin keshirmegen bolıp esaplanasań. Óziń keshirim soraytuǵın dárejede gúna qılmaǵıl, eger gúna qılsań keshirim sorawdan uyalmaǵıl.

Áy, perzent, demek eger gúnakar keshirim sorasa qabil qil. Eger bir adam saǵan mıtáj bolsa, ilaji barınsha mıtájın pitkeriwden oni mahrum qılmaǵıl hám ol mıtáj adamnıń óziń tuwralı ótirikshi dep gúman etpegen. Eger ol seniń jaqsi adam ekenligińe gúman etkende edi, sennen qájetin soramas edi. Mıtáj adam qájetin sorarda saǵan tutqın boladı', tutqınlarǵa rehim qiliw kerek, sebebi tutqın bolıw ańsat emesdur hám kóp múshkil isdur. Demek, bul iste qátelik qılmaǵıl, tap sonda eki dúnyada jaqsi atqa iye bolarsań.

Eger seniń bir adamǵa isiń tússe, áwel sol adamnıń keń peyil yaki nákes ekenligin bilgil. Eger keń peyil bolsa qájetińdi soraǵıl, eger nákas bolsa soramaǵıl. Keń peyil adamnan qájetińdi sorasań da kóp soramaǵıl... (Ashiwlanıp turǵan waǵında, qarni ash waǵında hesh nárese sorama, qolay bir paytti gózlep). Qájetińdi soraǵanda jaqsi bir pikirdi oyla, shiyrin hám jumsaq mámile menen qájetińdi bildirgil, sebebi qájetti soraǵanda jumsaq mámile menen qájetińdi bildirgil, sebebi qájetti soraǵanda jumsaq mámile qiliw-qájetti pitiriw ushin úlken quraldur, sebebi qájet soraw qaǵıydasın bilseń hesh jerden qájetiń pitpey qaytpaysań. Birewge mıtájıń tússe, ózińdi oiń xizmetkeri hám qulınday bilgil... Qájetińniń qabil etilgenin, pitkenin bilseń shúkirlilik qilgil (raxmet aytqıl). Eger ol adam soraǵanıńdi pitkermeytuǵın bolsa óz baxtıńnan kór, ol adamnan ókpeleme. Sen oǵan ókpelegenin menen ol sennen qoriqqaydı', ol seni kózine ilgende edi, qájetińdi pitkeriwdi ráwa kórer edi. Eger qájetiń túsken kisi ońbaǵan, pás adam bolsa, onın'' sap-saw waǵında onnan hesh nárese soramaǵıl sebebi nákes ashkóz ońbaǵan adamlar máslik waqtında saqiy bolar, olar ekinshi kúni pushayman qiladı'. Eger bir nákes siqmar, pás adamǵa isiń tússe, sen ózińdi reyimli jerdemen dep túsingil. Sebebi, úsh túrli adamnıń halına rehimlik qiliw kerek: Biri – aqilli adamnıń aqilsiz

adamǵa mútáji túsedı, ekinshisi - ázzi adam moynı kúshi adamǵa iyiledi, úshinshi – keń peyilli adamnıń nákes, pás adamǵa mútáji túsedı.

Áy perzent, eger sen jomart kibi háreket qılǵın kelse, áwel jomartlıqtıń ne ekenin hám onıń` kayaqtan kelip shıqqanlıǵın bilgil. Adamnıń qásiyetinde úsh nárese bardur. Bul úsh nárseniń biri – aqıl, biri –duwrılıq, biri – jomartlıq (adamgershilik, saqıylıq, qoli ashıqlıq).

Jomartlıqtıń tiykarǵı úsh nársedur: biri aytqan sózińdi óziń orınlasań, ekinshisi, duwrılıqqa qılaplıq qılmasań, úshinshisi qayirdi esińde tutsań, umıtpasań.

Bilgil, jomartlıq bir neshe hóneri bolǵan adamǵa ilayiq. Bul hónerlerden biri – qoriqpas márt, sabırli, shidamli, wádege opa qiliwshi, sap júrekli, duris sózli bolıwdur. Jáne biri, - óz mápin gózlep qullarǵa azap bermew, olardi qollap-quwatlaw, ázzilerge mádet beriw, jamanlardıń jamanlıǵınan jaqsilardi qorgaw, duwri sóz sóylew hám ádil bolıw, jaqsıǵa jamanlıq qilmaw hám ziyan bermew, yaǵniy adamlarǵa ziyan hám zálel jetkizbew. Bularǵa diqqat etip qarasań bulardıń hámmesi úsh qásiyet penen baylanislidur.

Adamnıń eń joqarı sotsiallıq uazıypasın belgileytuǵın hám tastıyıqlaytuǵın insanpárwarlıq ideyalarınıń biri-saqıylıq. Bul gózzal sıpat, insanǵa xızmet qılıwǵa bel baylaǵan úlken keleshekli kisiniń qásiyeti.

Hákim Ulıqpannıń, Anushiruan patshanıń wáziri Buzurgmexрге bergen sawalların keltirgende mınanday juwaplarǵa aytarlıqtay kewil bóledi:

«Dúnyada eń baxıtlı adam kim?» degende wázir: «Óziń ádillilik penen, saqıylıq penen bezegen adam» dep juwap bergen. Saqıylıq- jaqsılıq basqalarǵa da bolsın, dep oylaw hám solay bolıwǵa járdemlesiw arqalı adamlarǵa shadlıq baǵıshlaw. Bul hámmesi ózimde bolsın, «Meniń atım júre tursın, kisiniń atı tura tursın» degen qásiyetke qarama-qarsı bolıp, adamdı ullı mártebelerge umtıldıradı. Saqıylıq-jámiyet aǵzalarınıń óz-ara miyirmanlıǵın bekkemlewde úlken xızmet atqaradı. Al kersinshe sıqmarlıq adamdı qolaysız jaǵdayda qaldıradı.

Házirgi zaman psixologiyasınıń kórsetiwi boyınsha adam basqalarǵa jaqsılıq islewge urınbasa, ózi dáwletli bolıwı múmkin emes. Basqalarǵa jaqsılıq etiwge

urınıw ózine dos kóbeytiw degendi bildiredi. Saqıylardıń dostı kóp boladı. Sonıń ushın xalıq:

Saqıy-dos kóbeytedi,

Baqıl mal kóbeytedi degen.

Islam dini saqıylıqqa úlken itibar bergen. «Ózleri jarlı bolsa da, posqanlar paydasın óz paydasınan artıq kóredi. Nápsilerin tıyıp, dúnya-mal quwıwshılıqtan awlaq júrgenler óz maqsetine jetedi» («Xashr» súresi, 9-ayat). Usı ayattıń shıǵıw sebebi tuwralı Abu Xurayr degen saqaba gúrriń etip mınanday deydi: «Bir kisi payǵambarımızdıń aldına barıp: «Men qıyın awhalda qaldım» dedi. Payǵambarımız hayallarınıń aldına adam jiberip, «bul kisige beriw ushın awqat barma eken?» degende, hesh nárese tabılmaptı. Sonda Payǵambarımız mına er kisini bir keshe miyman qılıp, «Allanıń raxmetine sazawar bolaman degen kisi barma?» deпти. Sonda Abu Talla degen saxaba: «Mine, men barman, háy Rasulallax»-deпти de kisini úyine alıp barıp hayallarına: «Allanıń rasulısınıń miymanına ziyapat qılıń» deпти. Sonda hayallar «úyde balalardıń awqatınan basqa hesh nárese joq» deпти. Abu Talla: «Balalar awqatlanbaqshı bolsa, olardı ámellep wyıqlatıp qoy, shıranı óshirip awqattı alıp kel. Bul keshte payǵambarımızdıń miymanın riyya qılayıq» deпти. Hayalları tap sonday isleпти. Erteńine azanda sol kisi payǵambar aleyxissalamnıń aldına barıptı. Payǵambar: «Alla taala Abu Talla hám onıń hayalların ırzalıq qıldı hám olar haqqında mına ayattı túsirdi» dep joqarıdaǵı ayılǵan ayattı oqıp bergен eken.

Bul waqıya islam dininiń musulmanlardıń qálbine quyǵan saqıylıq ádetiniń tereń ekenligin hám jámiyettiń jasawında júdá áhmiyetliligin kórsetedi. Belgili danıshpan Abdraxman Jámiy: «Eger úyinen shıǵarıp berse, barıw-joǵı yarım nanın geda, Yarım ğáziyneni bergен shaxtan saqıylıq babıda sol geda aǵla» dep xarakterleydi.

Arab elinde pútkil musulman dúnyasına saqıylıq penen atı shıqqan, Najd walayattay qáwiminen basshısı, shayıp, júdá saqıy Xotam Tay degen adam bolǵan. Ol úlken gúmbez túrinde imarat saldıǵan hám onıń jetpis áynekshegi bolǵan. Tilenshiler hár kúni sol gúmbez dógereginde jıyılıp hár aynashaǵa qolın so'zar

eken. Xotam olarğa sadaqa berer eken. Arab elinde onnan ótken saqıy bolmağan. Onnan birew bir saparı ózińnen artıq saqıyraq adamdı ómirinde ushrattıńba? dep soraganda, ol ushirattım dep gúrriń etipti:

Sahrada saparğa ketip baratırsam, uzaqtan bir kórenish jay, onıń aldında bir eshki kórindi. Ol jerge jetip barğanımızda attıń dúsirlesin esitip, ishten bir kambağal adam shıǵıp, attan túsiwge járdem berdi. Birazdan keyin onıń ulı kelip ashıq júz benen sálemlesip hal-awhal sorastı ákesi ulına qarap:

Balam eshkini soyıp tağam tayarla, miymanğa zıyapat beriw kerek, dedi. Ulı maqullap, áweli barıp otın terip keleyin, dedi. Ákesi: sol shólge barıp otın alıp kelgenshe biraz waqt ótedi. Miymandı ashırqatıp qoyıw ádepten emes, dedi. Ákesiniń eki nayzası bar eken. Sol nayzalardı sındırdı eshkini soydı, hám awqat tayarlap dasturxanğa alıp keldi. Onıń oyaq-buyaǵına qarasam onıń bar dúnyası usı eshki hám nayzası eken, ol olardı miymanniń húrmetine jumsap jiberdi. Ol adamnan «meni tanıysañba» dep sorasam, ol «tanımayman» dedi. Men Xotom Tayı balaman, sarayıma kel, bul qılğan jaqsılıǵıńnıń haqısınan shıǵayın, dedim. Ğarrı: «biz miymannan zıyapat pulın almaymız» dedi hám sonsha aytsam da mennen hesh nárese qabıl etpedi. Mine sol kisini ózimnen kóre saqıyraq bilemen, depti.

Demek, siz ózińizdiń barıńızdı, kewlińiz benen bólisseńiz, ol-saqıylıq. Ol úlken baylıq, bul baylıq penen adam tuwılğan, onıń bolmısı-onıń baylıǵı. Barıń menen bólisseń, basqağa járdem qolıńdı so'zsań, júreктен shıqqan qalıslıq penen qatnas qılsań sen saqıysıń.

Saqıylıq qayır-saqawat penen baylanıslı. Saqawat óz malınan jetim biysharalarğa bermek. Saqawattıń kerisi-baqıllıq. Baqıllıq qılıqlardıń eń jamanı. Sarań adam óziniń qolındaǵı mallarınan ózi de paydalanbay qaladı. Basqalarğa da paydası bolmaydı. Sarańnıń malı ózinen soń orınsız jerlerge sarıp bolıp, tezlik penen tamamlanadı. Sarań adamdı kitap artqan haywanğa uqsatqan. U`stindegi júginen ózine payda joq. Saqawat jalǵız malda emes, ilimde de boladı. Ilimli kisiler ilimsiz kisilerge ilimdi bildirse saqıylıq. Eger bildirmekti qálemese, ol Allatala aldında juwapker hám jazalanıwshı.

Bir jámiyette túrli adamlar jasaydı. Olardıń hámmesi bir qıylı emes. Aralarında kúshliler bar, hálsizler bar, alımlar, nadanlar bar. İnsan álemde qanshalıq bay, qanshalıq kúsh-qudretli bolsa da bir ózi jasay almaydı. Ol basqa kisilerge de mútáj. Sonıń ushın óz-ara járdem, saqıylıq uluǵlanıp sarańlıq qaralanadı. Payǵambarımız «adamnıń hár islerinde saqıylıq shaqaları, dúnyalırǵa jayılıp turǵan jánnet daraqlarınıń biridur. Kim bul daraqlardıń shaqalarınan birinshi uslasa, ol shaqa ol adamdı jánnetke jeteleydi». Sarańlıq shaqaları bul dúnyaǵa túsip turǵan jáhánnem shaqalarıdur. «Kim bul daraxtı shaqaların uslasa, ol adamdı jáhánnemge jeteleydi» degen eken.

Sen júdá bay adam bolıwıń múmkin, biraq hesh kim menen hesh nárseni bólispeń sen sıqmarsań. Onda seniń balaların saǵan jat, onda seniń hayalın saǵan biytanı. Sebebi sıqmar adam jabıq adam. Sen oǵan jaqınlasań ol qashadı. Sebebi, seniń menen bir nárselerdi bólisiw kerek boladı. Hátteki, qol qısıspa da sıqmardı táshwishlendiredi. Ol adamlardı bir qashıqlıqta uslaydı. Oǵan qarap mıyıq tartıw da qáwipli. Bir manat ushın ózin tamnan taslayın dep atırǵan sıqmarǵa: «bir manat ushın kóz jumbasań ne qıladı degende: «Ne ushın men bir kún, bir hápte, bir ay, bir jıl, bir ómirge jetetuǵın malımnan waz kesher ekenmen?» depti. Bul ne degeniń dep soradı: «Eger bir manatqa duz alsam bir kúнге jetedi, hammamǵa barsam-bir háptege, kir juwıwǵa bersem-bir ayǵa, sipse alsam bir jılǵa jetedi. Eger mıyıq alıp diywalǵa qaqsam bir ómirge jetedi. Sonsha kúnime jaraytuǵın nárseni nege endi iqtiyat qılmay, qádirine jetpes ekenmen» dep juwap beripti.

Demek, saqıy bolıw ushın bay bolıw kerek dep oylawǵa bolmaydı. Kerisinshe, siz bay bolǵıńız kelse, saqıy bolıwıńız kerek, onda siz ómirde kóp sıyılıqlardı alıp júresiz, raxmetnamalar esitesiz. Kóp adamlar menen kewillerdi bólisesiz, taza bolasız. Saqıy adam taza, sıqmar adam patas boladı. Ol aqpay qalǵan hawızdıń suwına uqsaydı. Oǵan hesh kim kelmeydi, ol hesh kimgе suwın bermeydi. Onnan hesh kim suw almaydı. Onı báhár, suwǵa toltırmaydı, suw pataslana beredi. Aqırında qurıydı. Kópshilik adamlar tap usınday boladı. Adamlardı ózińizdegi bar nárseler menen bólisiwge shaqırıp, saqıy bolıw úlken baxıt bolıp esaplanadı.

Saqıy kisiniń qátelerin keshirińler, sebebi Allataala onı hár bir súringeninde qolınan tutup turadı. (Mıń bir hádis, 161).

Saqıy-er xalıqtıń húrmetlisi

Sarań-uyatsız, maldıń gúzetiwshisi. (Axmed Yugnakiy)

Baqılda bar bolsa da-joq,

Saqıyda joq bolsa da-toq. (xalıq naqılı)

Basqalardı baxıtlı etiwge tırısa otırıp,

baxıtımızdı da tabamız. (Platon)

Saqıy bergenin aytpas,

Er aytqaninan qaytpas.

Qolı ashıqtıń-jolı ashıq. (Naqıl)

Sarań-payǵambardıń jiyeni bolsa da, beyishke barmaydı.

(Á. Nawayı).

Qabusnamada bılay delingen. Áy perzent, eger sen jomart kibi háreket qılǵıń kelse, áwel jomartlıqtıń ne ekenin hám onıń qayaqtan kelip shıqqanlıǵın bilgil. Adamnıń qásiyetinde úsh nárese bardur. Bul úsh nárseniń biri-aqıl, biri-tuwrılıq biri-jomartlıq.

Jomartlıqtıń tiykarı úsh nársedur: biri-aytqan sózińdi óziń orınlasań, ekinshisi-tuwrılıqqa qılaplıq qılmasań, úshinshisi-qayırılıqtı esińde tutsań, umıtpasań.

Bilgil, jomartlıq bir neshe hóneri bolǵan adamǵa ılayıq. Bul xónerlerden biri-qorıqpas márt, sabırlı, shıdamlı, wádege opa qılıwshı, sap júrekli, durıs sózli bolıwdur. Jáne biri-óz mápin gózlep qullarǵa azap bermew, olardı qollap-quwatlaw, ázzilerge mádet beriw, jamanlardıń jamanlıǵınan jaqsılardı qorǵaw, tuwrı sóz sóylew hám ádil bolıw, jaqsıǵa jamanlıq qılmaw hám zıyan bermew, yaǵnıy adamlarǵa zıyan hám zálel jetkizbew.

Eger mártlik-jomartlıq jolında júrmekshi bolsań, hámme uaqıt úsh nárseden

saqlanǵıl: kózdi jaman názerden, qoldı-jaman isten, tildi-jaman sózden.

Hesh jalǵan sóyleme, námárt jalǵan sóyleydi. Eger hár bir adam seniń mártligińe-jomartlıǵına isense, eger ol áziyz, húrmetli adam bolsa da saǵan ózin táslim etkeni hám bárshe xalıqtıń aldında seniń mártligińe-jomartlıǵına isener bolar. Janıń barınsha háreket etip, mártlik-jomartlıqtı iyeligil. Hárgiz etken is boyınsha ósh almaǵıl, qıyanet qılıwdı oylamaǵıl: sebebi, qıyanet qılıw-mártlik, jomartlıq emes.

Bilgil, márt-jomartlıqtıń jetiliskeni sonnan boladı: ol óz mal-múlkin óziniki, basqanıń mal-múlkin basqaniki dep biledi. Xalıqtıń mal-múlkinen dáme etpegil. Óz qolıń menen qoymaǵan nárseni almaǵıl. Xalıqqa jaqsılıq qıla almasań da jamanlıq qılmaǵıl.

Bulardan biziń xalıqlarımızdıń óz sanasında ázelden saqıylıqtıń muxaddes ekenligin joqarı bahalanganın kóremiz.

2. «Sabır-túbi sarı altın».

Sabır shıdamlı bolıw. Awır jaǵdaylar dus kelgende olarǵa shıdap, ózimizdi joǵaltıpawımız, kereksiz sózlerden, orınsız háreketlerden ózimizdi tartıw.

Dúnya-sınawlar álemi. İnsan ómirinde túrli xalatlarǵa dus keledi. Geypara hádiseler kisini shadlandırsa, basqalardı qapa qıladı. Shadlıq waqıtta shúkir qılıw, qayǵılı demlerde sabır qılıw ádeplilik belgisi.

Payǵambarımız: «Musılman kisi kewli xosh waqtında shúkir qılar. Bul onıń ózi ushın jaqsı hám sawap. Qayǵılı demlerde sabır qılar, bul onıń ózi ushın jaqsı» degen.

Sabır musulmannıń quralı deydi. Lekin onı óz ornında qollanıw zárúr. Minet qılmay, qolaylıqqa razı bolsaq, «Allataala mańlayımızǵa sonı jazǵan eken» dep mıtájlik aldında bas iysek, bul sabır dep sanalmaydı. Haq hám haqıyqat aldında awzımızdı ashpastan, sóylemesten júriwdi sabırlıq dep bolmaydı. Payǵambarımız aytqan: «Haqıqat aldında awzın jawıp alǵan kisi tilsiz shaytandur».

Sabırlıq-adamnıń ózin-ózi biylewi, aldına qoyǵan maqsetine jetiwge óz háreketin baǵındırıw, qıyınshılıqlardı jeńip óziniń sezimleriniń ústinen

qadaǵalawdı iske asırıw, ózin basıw, dógerektiń qarsılıǵına ushrasqanda túniliwshilik, yaki avanturyistik qatnastan irkiliw bolıp esaplanadı.

Sabırlılıq ádep-ikramlılıqta joqarı bahalanıp, ushqalaqlıqqa, shıdamsızlıqqa qarsı túsiniq. Bunıń tárbiyalıq sıpatı sonda, adam birden qızıp ketpesten hár istiń sońına baǵıp, oylanıp is qıladı. Sebebi, «ashıw aldında, aqıl keyninde keledi» degen xalqımız. Ashıwlanıp, qızıp ketip is qılmastan, sabırlıq islew adamıyılıq qásiyet.

Sabırlı jeter muratqa,

Biysabır qalar uyatqa, yamasa

Sabır túbi sarı altın,

Sargáyǵan jeter muratqa, dep kórsetip, xalqımız adam muradına sabırlılıq penen, izbe-izlik penen jetedi. dep durıs násiyxat bergen.

Maqtımqulı shúkir áylegil qudaǵa,

Ólim bara-bardur shaxu-gadaǵa.

Biysabır qul tez jolıǵar bálege,

Sabırlı qul bara-bara shad áyler, deydi Maqtımqulı

Adam ómirinde neler bolmaydı. Ayırım payıtlarda quwanışıń qoyına sıymay ketse, geyde kózińe álem zimistan bolıp kórinedi. Bunday jaǵdayda ásirese jaslar ózin hálsiz, sharasız kórip, geyde dúnyadan keshiwdi oylaydı.

Álbette, insan ómiri bir tegislikte, rawan bolıp óte bermewi múmkin ekenligin eske alıp, qaysı kúnlerde de mashaqatlar bolatuǵınlıǵın hám baxtiyar kúnlerdiń de keletuǵınlıǵın yadta tutıw hám soǵan baylanıslı sabır-taqat qılıw, shúkirlik etiw bul áhmiyetli qásiyet bolıp esaplanadı.

Sabır-ádep ikramlılıqtıń ruwxıy tayanışınıń biri. Sabırdı kisi qıyınshılıqlardı mártlik penen jeńip qabıl etedi. Al jeńil, kisi qapa-qáste boladı, ózin otqa taslaydı, qayǵı-ǵamǵa bólenedi.

Eger sabır-taqat bolmasa, insan kórgen qıyınshılıqlardan qálbi qáste bolıp, rawajlanıwdan artta qaladı. Al sabırlı kisi bolǵan isti izertlep, bayqastırıp, sebebin tabıwǵa tırısadı. Sonıń ushın Quranda sabırǵa qattı áhmiyet bergen. Sabırlı kisilerdi júdá ájayıp kisiler dep ataǵan hám «Sabır qılıńlar, álbette, Alla sabır

qılıwshılar menen birigedi» deydi («Apfal» súresi, 46-ayat).

Adam arzıw-úmit penen jasaydı. Qanday qıyınshılıqlardıń da olardıń júregindegi úmit otın sóndire almawı, sabırlılıq penen baylanıslı. Sonlıqtan islam da sabır-taqat barlıq páziyetlerdiń anası dep esaplaydı.

Sabırlılıq adamnıń óz minez-qulqın qadaǵalap biliwi, ashıwlı waqıtlarında, ızalangán payıtta, ómirdiń qıyın máselelerin sheshken gezde, awırǵan jaǵdayda ózin-ózi basqarıp, sońına baǵıwshılıq boladı. «Ustamlılıǵı yamasa sabırlılıǵı joq adam tormozsız mashınaǵa uqsaydı» deydi danalar.

Adamnıń miy qabırshaǵında qozdırıw hám tejew protsessleri bolıp, sabırlı adamda bul protsessler bir qalıpte boladı. Al ashıwlı, jeńil, oylanbay is tutatuǵın adamlarda qozdırıw, tejewden basım kelip, adam ayırım waqıtlarda ózin basa almay qaladı. Lekin bul tárbiya arqalı sheshilip, shınıǵıwlar nátiyjesinde jónge túsedı.

Aytayıq, balalardı kishkene waqtınan baslap sabırlılıqqa úyretiw gerek. Mısalı` ıssıǵa, suwıqqa shıdamlı etiw, orınsız erkeletpew, awırıwǵa shıdaw, kútiw uqıplılıǵın ósiriw, baslaǵan isin shala etpewge úyretiw hám taǵı basqalar.

Sabırlılıq, bul juwapkershilik sezimin tárbiyalaydı. Ol zárúriy emes jaǵdayda adamnıń erkin-ıqtıyarın, óz háwesin irke biliw bolıp esaplanadı.

Sonlıqtan da sabırlı adam jámiyette úlken abroyǵa iye bolıp, onı hámme moyınlaydı, adamlar onıń tásirine óz erki menen berilip, onıń sózlerin ıqlası ıqtıyarı hám bar intası menen orınlaydı.

Sabırlılıq-minezdıń negizi. (O. Bal`zak)

Sabın-kirdi ashadı,

Sabırsız-sırdı ashadı.

Jaqsılıqtan úmitlenseń, sabır et. (Axmed Yugnakiy)

Iymannıń abzalı-sabır hám haqıyqatdur. (Mıń bir hádis 145)

Sabır hám taqat-alladandur

Sasqalaqlıq-shaytannandur. (Mıń bir hádis 324)

Sabır etseñ ráhát bar,

Biysabırǵa nálet bar. (Qaraqalpaq xalıq maqalı)

3. «Amanat aman saqlaydı».

Kisige sır sıpatında ayılǵan sózler de amanat. Payǵambarımız: «Bir kisi saǵan bir sóz sóylegende jan-jaǵına qarap sóylese, bul sóz «Sizge amanat ekenligin bilip qoy. Ol sózlerdi basqalarǵa aytpa» degen eken. Ol taǵıda «otırıspadaǵı sáwbetler kisiler aldında amanatdur. Kisiniñ sáwbetlesiwine qáwip tudıratuǵın sózdiñ birewge ayılıwı haramdur» degen.

Birewdiñ sırı amanat, birewdiñ birewge tapsırıp qoyǵan malı múlki, pulı, bergen qarız, gápi amanatqa kiredi.

Amanattıñ kerisi qıyanet, qıyanet qılıw Alla aldında esaplanadı. Xalıq bunday adamnan haqılı túrde jıyrkenedi hazarlanadı.

Bunnan tısqarı adamniñ janı da insaǵa párwardigardiñ bergen bir amanatı. Sebebi jan beriwshi Alla waqtı saattı kelgende bul amanattı qaytarıp aladı. Sonıñ ushın «amanat janımdı aman saqla» degen gáp bar. Ózlerin ózi óltirgen kisiler Allanıñ amanatına qıyanat qılǵan boladı. Bul kútá gúná bolıp dinimizde haram esaplanǵan hám bunday qıyanatkerler aqırette qattı jazaaǵa tartıladı. Sonıñ ushın ózin-ózi óltirgen adamdı jerlew miresiminde namaz oqıtılmaydı hám dúnyada haram qılınǵan haywan-dońız qáwimına ketedi.

Musulman dúnyasına mámleket hám millet malı amanat. Olarǵa zıyan jetkiziw hám óz paydasına jaratıw qadaǵan etiledi.

Házireti Omar bir keshesi húkumet úyinde, millet isleri menen shuǵıllanıp otırǵanda onıñ Abduraxman ben Avor degen dostı kelipti. Sálemlesip hal awhal sorasqannan keyin házireti Omar bir shamdı alıp jaqtı da burıńǵı shamdı óshirip qoyǵan. Dostı onıñ: shamniñ birewin jaqtıńız, ekinshisin óshirdińız, olardıñ ekewide bir qıylı emespe nege bunday qıldıńız degende, házireti Omar: «Sen kelgen waqıtta mámleket isi menen shuǵıllanıp atır edim, sonıñ ushın mámlekettiñ shamın jaqqanman Sen kelgennen keyin isimdi qaldırıp, seniñ menen sóylese

basladım. Sen menen sóylesken waqıtta mámlekettiń shamın jaǵıwǵa haqım joq. Sonıń ushın óz pulıma satıp alǵan shamımdı jaqtım» depti.

Amanat túsiniǵi xalıq ádebinde júdá sharapatlı túsiniq. Eń jaqsı mártlik paziylet-amanattı aman saqlaw, aman iyesine quwıstırıw. Olay bolmaǵansha hesh kim, quday da, ata babanıń ár-uaqları da, hesh bir adam da riza bolmaydı. Olay bolsa amanatqa qıyanet ete kórmeńiz dep tapsırıw bul kiyeli. Mısalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıstıń «attı saǵan, seni haqqa tapsırdım», dep Karajǵa Bayshubardı bayraqqa shabıwǵa jiberiwi sonı kórsetedi. «Amanat janım aman bolsın» degen sóz de adamnıń ólimge qaysı uaqıt bolsa da, duwshar bolatuǵınlıǵın kórsete otıra, sonıń tiykarında onıń minezin jumsartatuǵın qásiyetli túsiniq ekenligin bildiredi. Házirgi zamandaǵı «kewil kewillerge bolsın amanat» degen qosıq qatarları da qosılıwdıń bekkemliginiń tiykarı haqqında bolıp, ol kewildi beriw hám onıń kewlinen shıqqan wádeni qásterlep saqlawǵa qaratılǵan tilek, sheshim hám arzıw bolıp esaplanadı.

Amanlıq-sawlıq biziń xalıqlarımızdaǵı eń jaqsı hám joqarı tilek. Sonlıqtan adamlardıń atları da Aman, Amanbay, Amanlıq, Amantay, Amangúl degen, aman menen baylanıslı bolıp, turmısta kóp ushrasadı. Birinshi sóz amanlasıwdan baslanadı, yaǵnıy, «amansızba», «tegis amansızba», «aman otırsız ba», degen sózler kiyeli hám sharapatlı tilekler menen tanısıwlardıń bası. Olay bolsa amanat sózi de usınday sharapatlı sóz.

Totalitar dúzim adminstrativlik sistema dáwirindegi bizge úyretken morallıq rejelerde amanat túsiniǵi bolmadı, kerisinshe, ol talap etilmedi de. Sonıń nátiyjesinde tapsırılǵan amanatlar orınlanbadı yaqı adamlar amanat almadı, alsa da, oǵan ashkózlik qatnasta boldı. Tapsırǵan amanatlardı ózine sińirip qoyǵan, aǵayın tuwısqanlardıń arazlasıp júrgenlerin bizde hár bir adam bileği. Bul, álbette, eldegi ádep-ikramlılıqtıń buzılǵanlıǵın kórseter edi. Sonıń menen birge, adam menen adam arasındaqı qatnaslardıń qatayıp ketkenligin, kisige bolsın degen pikirdi alıslatıp, hár kimge jaqsılıq etip sawaptı arttırayın hám ózim de jaqsılıqqa ózgereyin, degen úmitlerdiń joq bolıp ketkenligin kórsetedi.

Qabusnamada: Áy perzent, eger saǵan bir adam amanat tapsırsa, múmkin

bolğanınsha onı qabıl etpegil, sebebi amanattı qabıl etiw, júdá qıyın isdur. Adamgershiliktiń hám mártliktiń jolı sonday: amanattı qabıl etseń, jaqsı saqlaǵıl sonda iyesine aman tapsırasań.

Xikaya. Men bulay esitkenmen: bir adam túnde sáhár waqtında úyinen shıǵıp ketip, monshaǵa barmaqshı boldı. Óz doslarınıń birine: «Meniń menen joldas bolıp monshaǵa júz dedi. Ol ayttı: seniń menen baramandaǵı, biraq monshaǵa túspeymen, sebebi meniń zárúr jumısım bar». Ol adam joldası menen monsha betke júrdi. Eki jol ayırılısqan jerge barǵanda joldası monshaǵa barıwshı dostıńa bildirmesten basqa jol menen ketti. Joldası jalǵız ózi monshaǵa kete berdi. Tosattan bir urı ol adamnıń izinen bara berdi, ol bolsa bunı dostım dep pámledi. Onıń qoynında júz tillası bar edi. Monshanıń esiginiń qasında tillanı qoynınan shıǵarıp tın qarańǵısında tanımay jańaǵı urıǵa berdi hám bılay dedi: «Áy biradar, men monshaǵa túsip shıqqansha bul tilla sende tursın, monshadan shıqqannan keyin maǵan tapsırarsań». Urı tillanı alıp sol jerde otırdı. Ol kisi monshadan shıǵıp kiyimlerin kiyip kete berdi. Urı onıń keyninen shaqırıp ayttı: «Áy márt, kel mennen altınlarıńdı al. Búgin men seniń amanatıńdı saqlap óz jumısımnan qaldım». Ol adam ayttı: «Sen kimseń, bul altın qanday altın?». Urı ayttı: «Men bir urıman, bul altınlardı sen tapsırǵansań».

Ol adam bılay dedi: Eger sen urı bolsań ne ushın bul altınlardı alıp ketpediń? Urı ayttı: Eger mın tilla bolsa da, oylamay-aq alıp ketken bolar edim, biraq sen bul altındı maǵan amanatqa tapsırǵan ediń. Amanatqa qıyanet qılıw mártlikten emes.

«Áy balam, amanattı qabıl etip alıp iyesine tapsırǵanıńsha sen hám azap shegesen. Amanat iyesi sennen hesh waqta minnetdar bolmaydı hám tapsırǵan zatımdı aldım, oǵan ne zıyan bolıptı» dep qoya qoyadı. Seniń shekken azap-uqıbetleriń bosqa ketedi. Eger amanatqa bir apat tiyip joq bolsa, seniń sózińe hesh kim isenbeydi hám sen xalıqtıń ortasında qıyanetshi degen at penen belgili bolasan. Áne, sonday doxmetti moynına alıw jaqsı emesdur. Eger moynıńa almasań, sennen jábir zorlıq penen óndirip aladı. Sonnan keyin saǵan hesh kim isenim menen qaramaydı.

Amanatqa qıyanet qılmaǵıl. Eger durıs sózli bolsań hámme baylıq durıs sózli

adamğa tiyislidir. Birewden aldanbawğa háreket et hám birewdi aldawdı qattı awır gúná dep bil.

«Amanat-aman saqlaydı» degen xalqımızdın bir ibaralı sózi bar.

Ertede bir patshalıqtın elinde jol júreyin dep atırǵan kárwan basınıń aldına kishkene bir bala kelip:

-Ata, mına qoy terini satıp, pulına kelgendeý zat ákelip ber, dep bir qoy teri beripti.

-Balam, bir terige ne berer deýseń, -deпти kárwan bası.

-Men bul pulǵa kelgen zatqa ırızıman.

Solay etip, kárwan jol júrip, ózleriniń diydilegen jerine kelip, zatların túsirip bolǵan soń, bayaǵı balanıń berip jibergen amanatı yadına túsipti. Terini shirketke ákelip bir tiyǵa satıptı. Bir tiyǵa bazarda kelgendeý hesh nárese tabılmaptı. Bir uaqıtları aldınan pıshıq kóterip baratırǵan bir bala shıǵıptı.

-Balam, mına pıshıǵıńdı bir tiyǵa satasań ba? -deпти kárwan bası.

-Sataman, -deпти bala.

Kárwan bası pıshıqtı alıp, sawdaların pitkergennen keyin túyelerin jegip jolǵa rawana bolıptı. Kúnlerdiń kúnde kárwanlar bir patshalıqtın eline kelip, sol jerde bir aqsham qonıptı. Azanda turıp qarasa, pıshıq kárwan jatırǵan jerdiń dógeresine tıshqanlardı úyin-úyin etip taslaǵan eken. Bunı kórip kárwan tartqan sawdagerler hayran qalıptı. Keyin bilse, bul elde tıshqanlar sonshelli kóbeyip ketip, adamlardıń jayın tesip qulatıp dógeregin jep, hátte uyıqlap atırǵanda qulaǵın kemiretuǵın halǵa deyin kelipti. Sonıń arasınsha pıshıqtıń xabarı patshaǵa jetipti. Patsha sawdagerlerge adam jiberipti, «sol haywandı bizge satsın, ornına soraǵan nársesin bizden alsın» deпти. Bul eldegiler pıshıq degendi bilmeydi eken. Patshanıń shabarmanı kelip, kárwan basıǵa sálemnamanı jetkeripti.

Bul xaywannıń atı «jawdı qırǵan» dep ataladı, payǵambardıń duwasın alǵan maqluq, onı sawdalasıwǵa bolmaydı, patshańızǵa aytıp barıń, bergenin bere goysın deпти. Patsha olarǵa qırıq nar tuye beripti. Kárwanlar qonıp jatıp júrisin dawam etipti. Kúnlerdiń birinde bulardıń izinde jol tosıwshı urılar tusipti.

Olar háptege deyin ańlıptı, biraq kundiz de, tunde de heshteńeni ala almaptı.

Urılar qádem qoyǵannan kárwánnıń qır dógeresinde qorǵanshalar payda bolıp, olardı ótkermepti.

Bir kuni kárwán baslıǵına onıń keńesshisi kelip:

- Usı bir terige qırıq nár tuyeni aparıp bermekshimisiz dep soraptı.

- Aua, - depti kárwán bası.

- Bir terige qırıq nár tuye keledi dep hesh kim de oylamaydı. Onnansha balaǵa kóylek shıqqanday boz tawar bereyik te, qırıq tuyeni jigirma-jigirmadan bólisip alayıq,-depti.

Kárwan basını shaytan azǵırıp, buǵan riza bolıptı. Sol kúni túnde olardı urılar tonaptı, olar keyninen kárwan basıǵa kelip:

-Bizler bir hápteden beri sizlerdi tonawdıń jolındamız. Biraq, jańa topılısqa ótkende sizlerdi orap alǵan qorǵanlar payda boladı da, biz óte almay qalatuǵın edik. Bunıń sırı nede?- dep soraptı.

-Jolǵa shıqqanda bizge náreste amanat tapsırǵan edi. Dúnyası qurısın, sol amanatqa búgin qıyanet etiwdi oylap edik. Kisiniń amanatı iyesine jetkenshe qorǵan bolǵan joq, - depti

Temanı bekkemlew ushın sorawlar

1. Saqıylıq-insanpárwarlıqdegende neni túsinesiz?
2. Sabır túbi sarı altın deydi?
3. Amanat degen ne?